

Cohesió i capital social. Pràctiques associatives i culturals

SALVADOR CARDÚS I ROS
Membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC
Professor de la UAB

Gener de 2020

Índex

Presentació

1. Sobre la noció de cohesió social
 - 1.1. Els antecedents teòrics
 - 1.2. De l'anàlisi crítica a les polítiques de cohesió
 - 1.3. Les noves complexitats de la cohesió social
 - 1.4. Desigualtat, confiança i capital social
2. La cohesió social a Catalunya
 - 2.1. Antecedents històrics d'una passió i actualitat del debat
 - 2.2. L'especificitat nacional catalana
 - 2.2.1. La identificació nacional-territorial
 - 2.2.2. El desafiament independentista
3. Sobre el capital social a Catalunya
 - 3.1. L'associacionisme
 - 3.1.1. Els ateneus
 - 3.1.2. L'associacionisme no lucratiu
 - 3.1.3. La cultural popular
 - 3.1.4. El voluntariat
 - 3.1.5. El cant coral
 - 3.1.6. Les aules d'extensió universitària
 - 3.1.7. La diversitat de cultes religiosos
 - 3.1.8. La pràctica esportiva
 - 3.1.9. L'associacionisme i el procés sobiranista
 - 3.2. Les pràctiques culturals
 - 3.2.1. Equipaments culturals
 - 3.2.2. La producció cultural
 - 3.2.3. Consum cultural
 - 3.2.4. Despesa pública en cultura
 - 3.3. El tercer sector

ANNEXOS

- ANNEX 1. *L'evolució i l'estat actual de la cohesió social a Catalunya*, per Marina Subirats
- ANNEX 2. *Orígens, evolució i crisi de la noció «Catalunya, un sol poble»*, per Mariona Lladonosa
- ANNEX 3. *Cohesió social, anàlisi de Xarxes i Twitter. Una mirada sociològica sobre les converses digitals sobre els atemptats dels 17 d'agost i les eleccions al Parlament de Catalunya del 21 de desembre de 2017*, per Jordi Morales i Gras

Presentació

Aquest text forma part dels treballs de base per al projecte presentat a l'Institut d'Estudis Catalans per a la realització d'un informe sobre l'estat de la cohesió social a la Catalunya del segle XXI. Per tal de redactar l'informe final s'ha disposat de diversos documents preliminars sobre els àmbits específics que es consideren propis de la cohesió social, i aquest n'és un.

En particular, aquestes pàgines, a més del text del qui les signa, inclouen tres annexos. El primer és un text de la doctora Marina Subirats sobre l'evolució i l'estat de la cohesió des d'una perspectiva sociològica, distingint els diversos períodes que ha marcat la crisi econòmica. El segon text és de la doctora Mariona Lladonosa de la Universitat de Lleida, sobre el que va ser un lema de gran consens social i polític des de mitjans del segle passat, «Catalunya, un sol poble». El text discuteix l'evolució i l'actualitat del projecte. El tercer annex és un treball sobre cohesió social a partir de l'anàlisi de Xarxes que exemplifica la capacitat explicativa del Big Data en aquest terreny i, sobretot, mostra les noves complexitats del debat. L'anàlisi del doctor Morales se centra en la comparació de dos moments relativament propers en el temps —l'atemptat terrorista del 17-A i les eleccions catalanes del 21-D de 2017—, però generadors de xarxes de relacions completament diferenciades. El text central també ha comptat amb les reflexions aportades per Francesc Serés, director de la Residència Faber d'Olot, una institució dedicada a la creació en el camp de les arts, les ciències i les humanitats. Finalment, s'ha comptat amb dades originals que ens han proporcionat la presidenta de la Federació Catalana d'Entitats Corals, Montserrat Cadevall i la presidenta d'AFOPA, Montserrat Lamúa, i amb la col·laboració dels becaris vinculats a l'ISOR de la Universitat Autònoma de Barcelona, Kevin Aspategui Albacete i Marc Alcalà i Ramos.

Tot i la vigència de l'expressió «cohesió social» tant en el llenguatge comú com en el de la confrontació política, però també en el propi de les institucions compromeses amb les polítiques públiques de benestar social i, encara, en la mateixa recerca en ciències socials, aquest concepte remet a dimensions molt diverses i controvertides de la realitat social. I no tan sols això, sinó que si bé és prou clar a què volia donar resposta quan va ser concebut en els mateixos orígens d'aquestes ciències —és a dir, segons Durkheim, a l'aparició de les noves formes de «solidaritat orgànica» a la fi de les societats tradicionals i de la seva «solidaritat mecànica»—, la complexitat de les societats actuals si bé no la invalida del tot com a instrument útil per a la reflexió, si més no, obliga a revisar-ne la significació i a usar-la amb unes certes precaucions. I aquest serà l'objectiu de la primera part d'aquest paper, per tal de saber fins a quin punt ens movem en el pla de les ciències socials o si estem contaminats per altres debats polítics i ideològics.

Així mateix, no seria honest no reconèixer que a l'hora de presentar aquest projecte de recerca, en la seva motivació inicial i més espontània, hi va haver una preocupació política, en el sentit més ample del terme, per saber en quin punt es troba la societat catalana davant dels nous desafiaments a què s'ha hagut d'enfrontar des de l'inici del segle XXI. És cert que l'interès pel grau de cohesió de la societat catalana és molt antic per les raons que ja s'esmentaran. Però a les velles circumstàncies se n'hi han afegit de noves lligades als canvis globals a què s'ha vist sotmès tot el món occidental avançat, a més d'algunes d'específiques vinculades a les particularitats locals. I, entre aquestes darreres, hi ha les que fan referència als esdeveniments polítics —ara en sentit estricte— dels darrers anys i que, bé sigui per la seva mateixa dinàmica, bé sigui per la voluntat explícita d'usar-los per a provocar-la, han posat a l'agenda pública la hipòtesi d'una suposada greu fractura de la societat catalana. Una hipòtesi que, si fos certa, hauria fet entrar definitivament en crisi aquella consigna formulada ara fa seixanta anys de la «Catalunya, un sol poble» i que, en circumstàncies molt diferents, precisament responia a la determinació d'evitar una societat dividida. L'anàlisi de la pervivència d'aquesta determinació, estretament lligada a un objectiu no tan sols de supervivència sinó de reconstrucció nacional, serà objecte d'anàlisi en un segon apartat, amb unes notes sobre els canvis observats en la identificació nacional catalana i espanyola a Catalunya.

Paradoxalment, el conflicte nacional, que és a l'origen de la greu sospita de fractura social, des del punt de vista de l'anàlisi de les ciències socials, sol ser la dimensió oculta del debat. A Catalunya, les discussions sobre la cohesió social es fan sense la protecció —o dit a l'estil de Pierre Bourdieu, sense la «garantia»— de l'implícit de l'Estat. O, encara més, sense l'explícit de la nació, o de la voluntat de ser-ne, preservar-la i projectar-la cap al futur. Si s'estudien les variables que determinen la cohesió social a qualsevol altre país, les fronteres solen restar «naturalitzades» i l'àmbit territorial d'aquesta cohesió no forma part de la discussió. Se sobreentén que es parla de la cohesió *dins* de les fronteres del país. En canvi, a Catalunya, els debats sobre cohesió i fractura social tenen una altra dimensió territorial: es tracta de la cohesió i la fractura —també i molt principalment— en relació amb el paper de l'Estat del qual es forma part. Aquest va ser el cas de la preocupació per la cohesió davant dels processos migratoris interns dels anys cinquanta a setanta del segle passat, però també d'anteriors. I ho torna a ser ara, en els darrers quinze anys, davant la inquietud d'un risc suposat de fractura davant de l'aspiració d'emancipació política respecte de l'Estat espanyol. Una aspiració que, precisament, se sol vincular estretament a les expectatives de prosperitat, benestar, seguretat, qualitat democràtica i exercici lliure dels drets civils, que són els components principals de qualsevol idea de cohesió. Aquest informe no pot defugir el desafiament de tenir-ho present.

Finalment, i tenint en compte que hi ha dimensions en l'anàlisi de la cohesió social que ja són tractats a fons en altres informes —la desigualtat econòmica i la salut, confiança política, la immigració, el territori, l'educació, el paper de la llengua o el sistema comunicatiu—, a la tercera part d'aquest document s'apunta l'anàlisi de com els grans canvis socials poden haver afectat les variables pròpies d'allò suggereix la teoria del capital social de Robert D. Putnam, valorant la dimensió associativa, el

paper del tercer sector —tan rellevant a Catalunya—, les pràctiques culturals i el nou paper aglutinador i alhora disgregador de les xarxes socials.

1

Sobre la noció de cohesió social

1.1. Els antecedents teòrics

L'interès per la cohesió social, de manera implícita i explícita, és al mateix cor de les ciències socials i es pot situar a finals del segle XIX, principalment a les obres d'Émile Durkheim. La qüestió que es plantejava —i que segueix vigent— és el de com s'establien els vincles socials, les formes de «solidaritat», en el pas d'una societat tradicional a una de moderna. En termes de Durkheim,¹ el pas de la solidaritat mecànica a la solidaritat orgànica. I més concretament, com es mantenia el vincle social amb la desaparició de les estructures de l'Antic Règim i les seves velles formes d'autoritat tradicional. També és fàcil descobrir aquest interès a l'obra de Max Weber en l'anàlisi que fa de les diverses formes de legitimació de l'autoritat, amb el pas dels models tradicionals als carismàtics i finalment als legal-racionals, una dinàmica que l'autor lliga als processos de «racionalització» i «desencantament del món». Així mateix, i des d'una perspectiva conflictivista, l'atenció a les noves formes de cohesió i conflicte pròpies del capitalisme també són presents a l'obra de Karl Marx, en les nocions de consciència de classe, falsa consciència, alienació, i tantes d'altres. És a dir, la cohesió —i la divisió o el conflicte— són a l'origen mateix de la sociologia i, en general, de les ciències socials.

No és aquí el lloc de fer-ne una aproximació històrica extensa i les referències anteriors només són per assenyalar on se situa el moll de l'os de l'interès de la sociologia per la cohesió social, sovint recurrent a altres conceptes. Una centralitat per a les ciències socials que, per no entrar en més autors i teories, i només com a símptoma, la trobem en un clàssic com Robert A. Nisbet que precisament publicava la seva introducció a la sociologia amb el títol *The social bond. An introduction to the study of society*,² és a dir, una obra focalitzada en l'estudi del «vincle social». Nisbet —que tampoc no utilitza la noció de «cohesió social»— considera que l'objectiu fonamental de la sociologia és l'anàlisi de les forces que mantenen units els éssers humans en els grups i institucions en què es troben. És a dir, el propi de la sociologia seria l'estudi de la naturalesa del vincle social: «la interacció social, els agregats socials, els sistemes d'autoritat, els rols socials i els estatus i les normes socials i l'entropia social» (Nisbet, 1975: 47).

Sigui com sigui, si la sociologia clàssica havia parat l'atenció sobretot en els mecanismes de pertinença, sovint de caràcter subjectiu, més recentment també l'ha

1. DURKHEIM, Émile (1893). *De la division du travail social*. París: PUF.

2. NISBET, Robert A. (1970). *The social bound*. Nova York: Alfred A. Knopf. Edició citada: *El vínculo social*. Barcelona: Vicens Vives, 1975.

posat en la desigualtat i els factors estructurals que la determinen³ o en la inclusió i el sentit de pertinença.⁴ Així, hom parla, d'una banda, de la «dimensió cultural» de la cohesió social, més orientada a la confiança cap a les institucions, als processos d'integració i assimilació, o a l'homogeneïtat «cultural» i «identitària». D'altra banda, sovint es posa exclusivament l'accent en la dimensió «redistributiva», i per tant, en la desigualtat, la inequitat o l'exclusió.⁵ Aquesta ha estat una perspectiva especialment adoptada per les institucions orientades a les polítiques públiques.

1.2. De l'anàlisi crítica a les polítiques de cohesió

Ara bé, de ser un concepte emprat en les ciències socials, la cohesió social ha passat a ser sobretot un objectiu de les polítiques públiques. I aquí, molt especialment defensada en el marc del Consell d'Europa, interessat en la construcció d'una Europa unida, que també vol dir cohesionada. Primer, amb el seu *The human dignity and social exclusion project* definit per al període 1994-1998, i després amb la seva *Strategy for social cohesion* pel 1998-2002 i les actualitzacions posteriors com la *New strategy for social cohesion* de 2004. El Consell d'Europa defineix la cohesió social com «la capacitat d'una societat per assegurar el benestar de tots els seus membres, minimitzar les disparitats i evitar la polarització. Una societat cohesionada és una comunitat de suport mutu, d'individus lliures que persegueixen objectius comuns per mitjans democràtics» (European Committee for Social Cohesion, 2004: 3).⁶ L'argument fonamental és que l'exclusió social, amb notables sectors de la població vivint en pobresa, provoca un sentiment d'inseguretat que pot donar lloc a una fragmentació social que, en definitiva, desafia a la mateixa democràcia. Tal com apunta Gabriella Battaini-Dragoni (2003),⁷ la definició destaca quatre dimensions del benestar individual i col·lectiu: l'equitat, la dignitat, l'autonomia i la participació.

A partir de la *Revised strategy for social cohesion* del 2003 aprovada pel Comitè de Ministres del Consell d'Europa el març de 2004, es concreten tres tipus de definicions de cohesió. Una, la cohesió com a un sentit de pertinença i de valors compartits. Dues, la cohesió com el compromís i l'habilitat de treballar junts. I tres, la cohesió com a la promoció de vincles i relacions socials. Pel Consell d'Europa, la construcció de la cohesió social s'ha de buscar en la família, en el suport a la infància i la gent gran, en la participació en xarxes i institucions de la societat civil

3. PUIG, Carlota [et al.] (2011). «Cohesión social e inmigración. Aportaciones científicas y discursos políticos», *Revista Internacional de Sociología*, vol. 69, núm. 1 (gener-abril), p. 9-32.

4. HOPENHAYN, Martin (2008). «Cohesión social: entre inclusión social y sentido de pertenencia», a GRANDA, Jorge (ed.). *Pobreza, exclusión y desigualdad*. Quito: FLACSO Ecuador, p. 189-202.

5. Per posar-ne un cas proper, vegeu l'interessant estudi del GRUP DE RECERCA EN CIÈNCIES SOCIALS APLICADES (2017). *La cohesió social a la Garrotxa: Realitats i reptes de futur*. [Girona]: Consorci d'Acció Social de la Garrotxa: Universitat de Girona. 184 p.

6. EUROPEAN COMMITTEE FOR SOCIAL COHESION (2004). *A new strategy for social cohesion: Revised strategy for social cohesion* [en línia]. Aprovat pel Comitè de Ministres del Consell d'Europa el 31 de març. <www.coe.int> [Consulta: 31 gener 2020]. 26 p.

7. BATTAINI-DRAGONI, Gabriella (2003). *Conference on Social Cohesion*. The Council of Europe's Strategy for Social Cohesion. Universitat de Hong Kong, 28-29 de novembre. 26 p.

—esglésies, partits i sindicats—, però també en associacions no governamentals i de voluntariat. I tot plegat, promovent els valors de la diversitat, el pluralisme i un adequat equilibri entre responsabilitat individual i solidaritat social.

També tenim en compte la proposta metodològica elaborada pel Consell d'Europa, *Concerted development of social cohesion indicators. Methodological guide* en què redefineix la cohesió social des d'un punt de vista operatiu: «la cohesió social comprèn tots els elements i processos que ajuden a estrènyer l'habilitat social per assegurar el benestar a llarg termini de tots els seus membres, incloent-hi l'accés equitatiu als recursos disponibles, el respecte per la dignitat humana i la diversitat, l'autonomia personal i col·lectiva i la participació responsable» (Council of Europe, 2005: 23).⁸

Tanmateix, l'aproximació a la dimensió pròpia de les polítiques socials de la cohesió social ens podria allunyar d'una perspectiva crítica, més pròpiament científica. Així, com es veu en les definicions que en fa, la mirada política atribueix un valor positiu indiscutible a la cohesió social. En canvi, des d'una perspectiva crítica es podria discutir sobre si una defensa en excés de la cohesió no podria comportar, posem per cas, actituds tancades, a la defensiva, i xenòfobes. O bé, es podria passar per alt que hi ha societats molt desiguals i alhora molt cohesionades culturalment i políticament. És a dir, que la cohesió també pot ser resultat d'una homogeneïtat forçada o d'una societat dòcil i poc crítica amb el poder. A més, no és fàcil fer compatible la defensa que es fa de la diversitat i el pluralisme, que inevitablement implica graus notables de fragmentació social, simultàniament amb l'objectiu de promoure «valors compartits». En aquest sentit, cal recordar els controvertits debats sobre la crisi dels models multiculturals que han abundat en el tombant de segle XXI, després de comprovar-ne alguns grans fracassos.⁹

1.3. Les noves complexitats de la cohesió social

Des del nostre punt de vista, però, i més enllà de les possibles contradiccions que puguin contenir els discursos sobre les polítiques de cohesió i la seva distància amb una aproximació veritablement crítica, allò que més ha posat en dificultat el concepte de cohesió social, des del punt de vista de les ciències socials, ha estat la magnitud d'alguns dels canvis que s'han produït, molt acceleradament, des de l'inici d'aquest segle XXI. És a dir, que en qualsevol cas, les formes de cohesió —si volem seguir-ne dient així— han canviat radicalment.

Sense voluntat d'exhaustivitat, en primer lloc hem d'esmentar les especificitats dels nous —i sovint humanament dramàtics— moviments migratoris, particularment entorn de la Mediterrània. Moviments causats bé per la pobresa, per la guerra o per les expectatives de progrés social i econòmic, i davant dels quals, aquesta Europa tan preocupada per la cohesió social —fins i tot de manera molt desigual al seu

8. COUNCIL OF EUROPE (2005). *Concerted development of social cohesions indicators: Methodological guide*. Estrasburg: Council of Europe Publishing. 234 p.

9. Vegeu PAREKH, Bhikhu (2006). *Rethinking multiuculturalism: Cultural diversity and political theory*. Nova York: Palgrave. 409 p.

interior— no ha sabut respondre en conseqüència. Però si aquests moviments són especialment trasbalsadors, n'hi ha d'altres que són conseqüència de la globalització dels mercats, de la internacionalització dels espais educatius i de recerca, i a Europa, de la supressió —si més no, en termes de mercat laboral, educatiu i de mercaderies— de les velles fronteres. Paradoxalment, mentre es convida amb entusiasme a la mobilitat i la internacionalització, hi ha sectors socials que se senten amenaçats —o que objectivament n'estan— i hi reaccionen demanant el restabliment de les fronteres. A què respon, si no, el Brexit o el creixement dels partits d'extrema dreta a Europa, però també arreu del món?

L'altra gran novetat disruptiva del segle XXI ha estat el paper de les xarxes socials. No és tan sols que Internet hagi contribuït decididament a transformar les formes de comunicació i informació multiplicant-les i accelerant-les, sinó que des del punt de vista del vincle social, n'ha capgirat rotundament les formes conegudes fins a finals del segle XX. Facebook, Twitter, WhatsApp, Instagram —que ja semblen eines a punt d'esgotar-se i ser substituïdes per nous instruments encara més dúctils i que ja s'estan fent lloc en el panorama interactiu, han desbaratat tant les formes anteriors de vida social com els mateixos esquemes sociològics que servien per estudiar-les. On queda la vella dicotomia entre «relacions cara a cara» i «relacions anònimes» que durant tant de temps ha servit per estudiar com s'estructuraven els intercanvis socials? Què comporta haver passat de tenir un cercle reduït d'amics i de coneguts¹⁰ a gestionar un espai relacional de centenars o milers de seguidors a les xarxes? Fins a quin punt la polarització social i política,¹¹ o certes formes de populisme, no tenen a veure amb la nova cultura política que es construeix a la Xarxa? I, d'aquests fenòmens, quins són conseqüència directa de les lògiques implícites en el seu funcionament, i quins resultats d'intervencions calculades i finançades amb objectius polítics espuris?¹² I tot, sotmès a canvis en aquestes xarxes relacionals que es produeixen unes velocitats trastornadores.

Les dades sobre el creixement d'usuaris d'Internet (gràfic 1) —impressionant més que per la quantitat, per la rapidesa—, els usuaris segons les plataformes més habituals (gràfic 2), la magnitud del trànsit d'interaccions a la Xarxa cada 60 s (taula 1), i encara el temps que s'hi dedica diàriament —de les 5 h 20 min a Espanya fins a les 9 h 38 min a Tailàndia (gràfic 3)—, ens posen davant de què poden arribar a significar aquestes noves xarxes en una anàlisi de la cohesió social. I, per tant, cal anar alerta a seguir-ne parlant com si fóssim encara al segle XX, emprant esquemes i indicadors si no caducs, del tot insuficients. Només, també a tall d'exemple, és interessant la proposta del Pew Research Center que, associats amb la Social Media

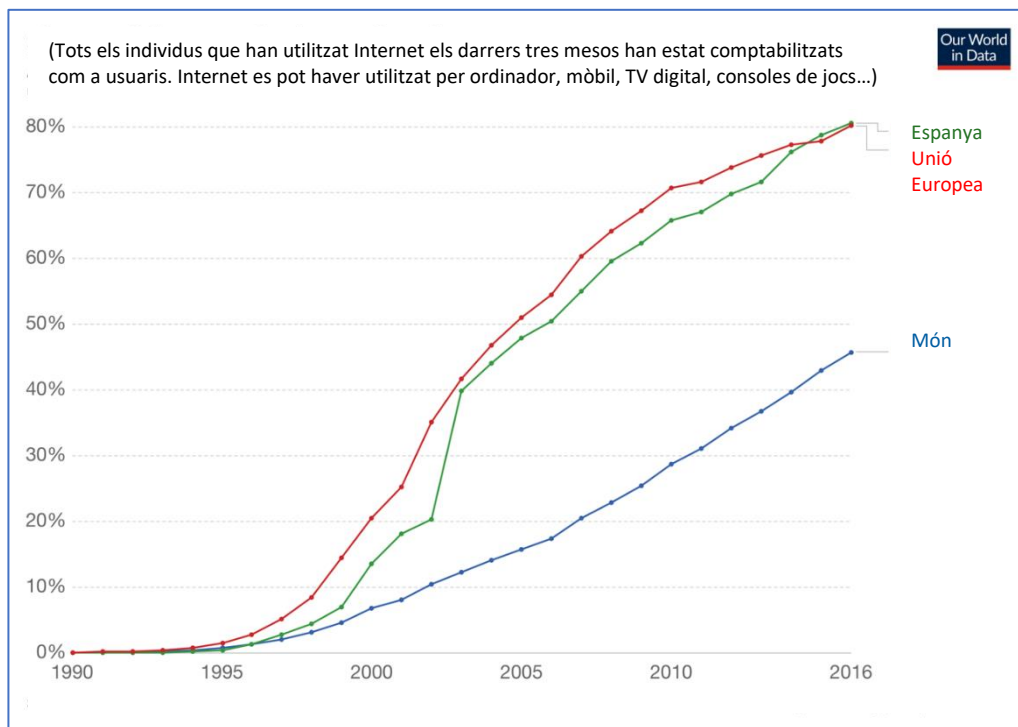
10. ARGEMÍ, Marc (2019). *Los siete hábitos de la gente desinformada*. Barcelona: Conecta.

11. L'impacte de les xarxes socials en la polarització política està en discussió. Hi ha estudis que en discuteixen l'impacte, com el recent de BOXELL, Levi; GENTZKOW, Matthew; SHAPIRO, Jesse M. *Cross-country trends in affective polarization*. Stanford: Stanford Institute for Economic Policy Research, gener de 2020.

12. Vegeu el cas de Steve Bannon, antic conseller de Donald Trump, i la seva organització The Movement articulada amb l'Institut per la Dignitat Humana instal·lat a Trisulti, prop de Roma. També Robert Mercer i el lloc «conspiracionista» Breitbart News de l'*alt-right* nord-americana. I, encara, l'agència nord-americana de comunicació digital Harris Media, que va treballar per a l'extrema dreta alemanya, l'*Alternative für Deutschland* durant la campanya electoral del 2017.

Research Foundation,¹³ després d'estudiar molts milers de converses a Twitter, n'han identificat fins a sis estructures comunicatives diferents (gràfic 4).

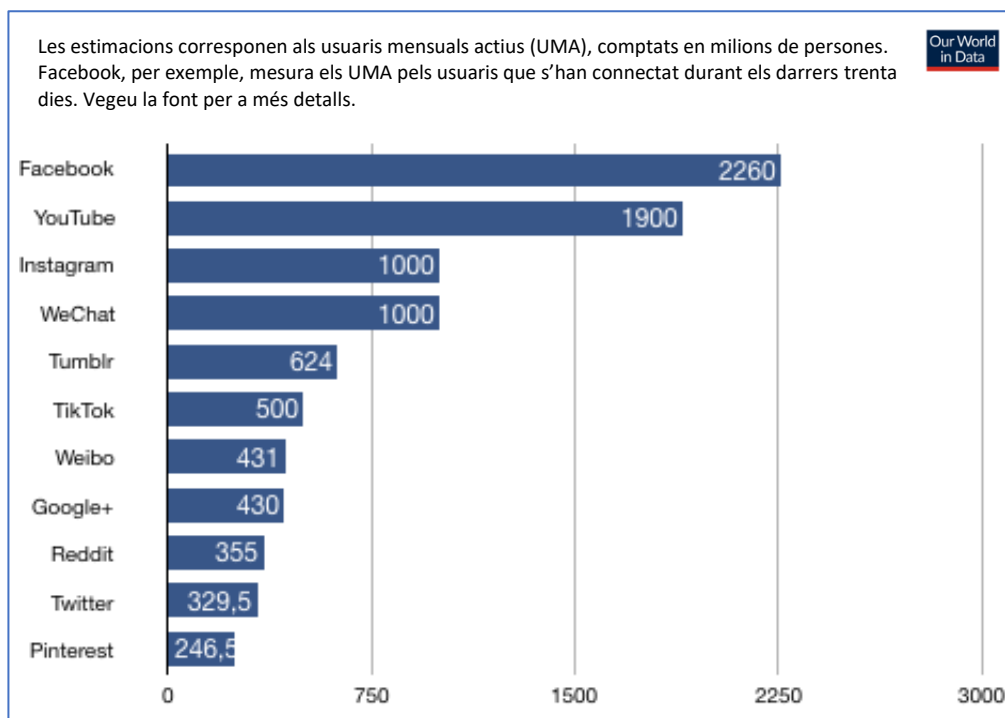
GRÀFIC 1. *Evolució del nombre d'usuaris d'Internet al món, la UE i Espanya (1990-2016)*

FONT: Word Bank i *Our World in Data* (<https://ourworldindata.org>).

13. PEW RESEARCH CENTER (2014). *Mapping Twitter topic networks: From polarized crowds to community clusters* [en línia]. <<https://www.pewinternet.org/2014/02/20/mapping-twitter-topic-networks-from-polarized-crowds-to-community-clusters>> [Consulta: 31 gener 2020]..

GRÀFIC 2. Usuaris de les principals plataformes, 2018

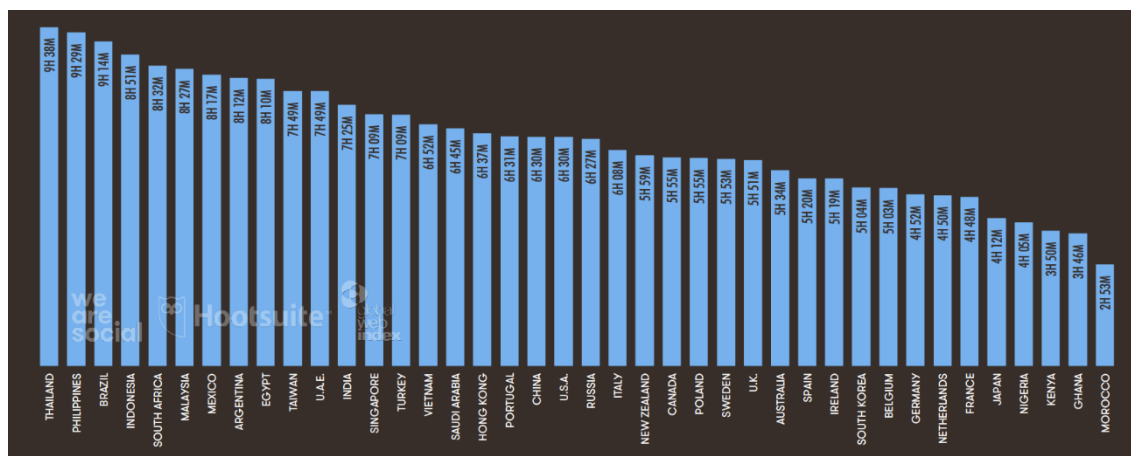
FONT: Statista i TNW (2019). Our World in Data (<https://ourworldindata.org>).

TAULA 1. Magnituds dels moviments a la Xarxa per cada minut el 2019

Plataforma o mitjà	Quantitat
Facebook	1 milió de connexions
SMS	18,1 milions de textos enviats
YouTube	4,5 milions de vídeos vistos
Google app / App Store	390.030 Aplicacions descarregades
Instagram	347.222 entrades
Twitter	87.500 persones tuitejant
Tinder	1,4 milions d'entrades
correu electrònic	188 milions de correus enviats
Twitch	1 milió de visites
Música en reproducció en continu (<i>streaming</i>)	41 noves subscripcions
Amazon / Echo / Google Home	180 altaveus intel·ligents enviats
Giphy	4,8 milions de GIF servits
Messenger / WhatsApp	41,6 milions de missatges enviats
Snaps	2,1 milions d'esnaps creats
Vendes en línia	996.956 \$
Netflix	694.444 hores visualitzades
Google	3,8 milions de cerques

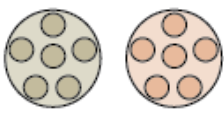
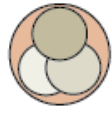
FONT: *OfficallyChadd* i *LoriLewis*.

GRÀFIC 3. Temps dedicat diàriament a Internet per països (gener del 2018)

FONT: Hootsuite We are Social. [GlobalWebindex](#), Q2 & Q3 2017. Segons una enquesta a usuaris d'Internet d'entre setze i seixanta-quatre anys.

GRÀFIC 4. Les sis estructures de xarxes conversacionals a Twitter

	Tipus de xarxa	Grups	Exemples
Dividida 1		PÚBLICS POLARITZATS Il·lustra diferents grups d'usuaris de Twitter que discuteixen sobre temes polaritzats. Sovint es basen en diferents fonts d'informació i generalment no interactuen amb els grups amb qui discrepen	2, extensos Temes polítics o que divideixen i que mostren estructures separades en «cambres d'eco», és a dir, basades en el biaix de confirmació
Unificada 2		PÚBLICS AMUNTEGATS Aplega comunitats tancades, com ara congressos, temes professionals i grups d'aficionats, on els participants estan estretament connectats els uns amb els altres per compartir informació, idees i opinions	2-6, mitjans Aficions, temes professionals, congressos. Sense intrusos, tots els participants en són membres
Fragmentada 3		GRUPS DE MARQUES Format al voltant de productes coneguts o de personatges famosos. Aquests temes populars atrauen poblacions de Twitter molt fragmentades, generen interessos massius, però poca connectivitat	Molts, però petits Marques, esdeveniments públics, temes populars
Agrupada 4		GRUPS COMUNITARIS Aquest grups es creen al voltant de notícies d'esdeveniments globals i temes populars. Les comunitats es formen a partir de múltiples fonts de notícies. La majoria d'aquests grups comunitaris estan desconnectats els uns dels altres	Molts de petits i mitjans Notícies d'esdeveniments globals
Conversa cap endins 5		XARXA RETRANSMESA Està desencadenada per mitjans de comunicació i experts que tenen seguidors lleials que els retuiten. Aquestes comunitats solen estar constituïdes per famosos i hi ha poca interacció entre els membres de l'audiència	1, extens, sovint secundari Emissions de notícies i opinions d'experts o d'individus famosos
Conversa cap enfora 6		XARXA DE SUPORT Es crea quan les empreses, agències governamentals o organitzacions responen a queixes o peticions dels consumidors. Els comptes de les companyies responen a molts usuaris desconnectats entre ells i creen converses cap enfora	1, extens, i algun de secundari Companyies i serveis amb suport al consumidor

FONT: Pew Research Center, associat amb Social Media Research Foundation.

El cert és que encara no es té prou ben estudiada la plasticitat de les noves formes d'interacció social i les seves conseqüències. Entre altres coses, pel seu canvi

constant, de manera que és molt més ràpida l'aparició de nous models i la variabilitat en els seus usos que la capacitat per estudiar-les. En qualsevol cas, cal admetre que els vincles socials són tan complexos com ho és la societat actual. O, potser sent més precisos, la societat actual es torna tan complexa com ho permeten els nous sistemes d'establiment de vincles socials en quantitat i rapidesa. Una complexitat que afecta la vida personal com mai no s'havia vist interferida —els pessimistes morals dirien «intervinguda»—, però que també està transformant de manera radical les formes de treball o la distribució del coneixement. I, no cal dir-ho, l'organització política, fins al punt de somoure els mateixos fonaments de la democràcia i de la cultura política que l'havien sostingut fins a finals del segle xx.

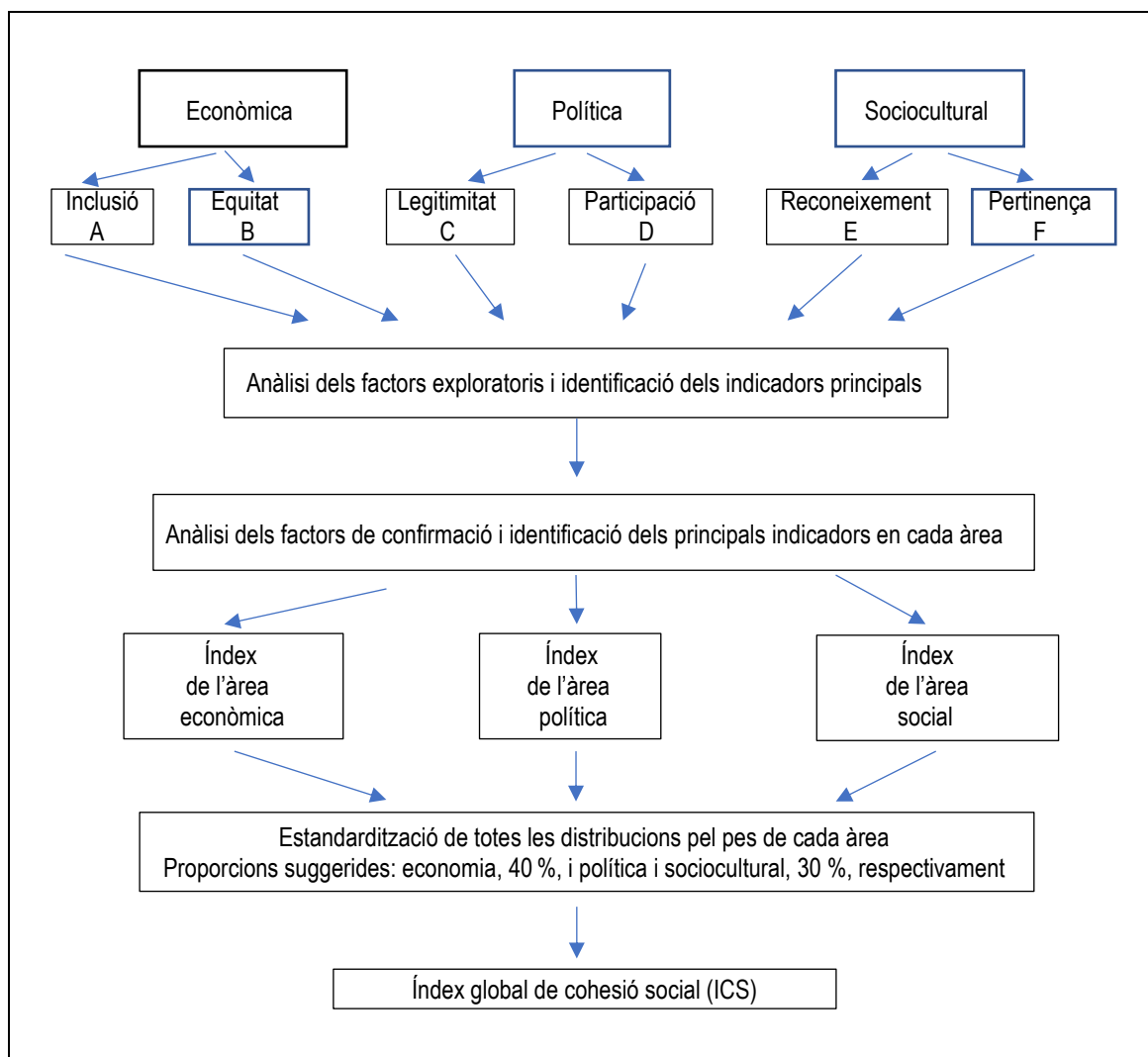
En tercer lloc, i si parlem d'aquestes dues primeres dècades de segle, no podem oblidar l'impacte en la cohesió social de la greu recessió econòmica que va fer-se visible el 2008 —a Espanya no s'hi va reaccionar políticament fins el 2010— i que no es va començar a superar fins el 2013. Ara bé: la qüestió, en aquest cas, no es limita als efectes devastadors que va tenir la recessió en les economies nacionals i familiars, sinó que també ha afectat al canvi de model de creixement, a les noves vulnerabilitats que ha fet emergir, a les desconfiances institucionals que ha fet arrelar en les consciències individuals i col·lectives o a la desaparició d'expectatives —particularment en les classes mitjanes— respecte d'aquella mobilitat social que assegurava una adhesió social fonamentada en el mèrit personal.

1.4. *Desigualtat, confiança i capital social*

Els treballs sobre la cohesió social s'han multiplicat exponencialment des de finals del segle passat. És un símptoma directe de la preocupació que desperten els canvis socials, és clar. Ja hem esmentat la doble via més usual, que és la que destaca els aspectes subjectius de confiança social, o els més objectius i estructurals sobre desigualtat. Per aprofundir-hi, és d'interès parar atenció en l'esforç de síntesi que ha fet Jane Jenson.¹⁴ En síntesi, Jenson proposa un esquema multidimensional que distingeix tres àmbits: a) l'econòmic, que mesura la inclusió i la igualtat; b) el polític, vinculat a la legitimitat i la participació, i c) el sociocultural, que té en compte el reconeixement i la pertinença. Un esquema que després converteix, a partir de diversos indicadors, en una proposta d'índex global de cohesió social (gràfic 5).

14. JENSON, Jane (2010). *Defining and measuring social cohesions*. Londres: Commonwealth Secretariat. 34 p.

GRÀFIC 5. *La mesura multidimensional de la cohesió social, segons Jane Jenson*

FONT: Jane JENSON, *Defining and measuring social cohesion*, 2010 (p. 17).

Ara bé: un dels punts interessants del treball de Jenson és la incorporació del concepte de capital social de Robert D. Putnam¹⁵ a la noció de cohesió social. Certament, no és exactament el mateix. El concepte de capital social tampoc és del tot clar sobretot a l'hora de fer-lo operatiu, i no està exempt de crítiques teòriques i metodològiques com les d'Eguzki Urteaga (2013).¹⁶ Per exemple, Urteaga esmenta les observacions d'Edwards i Foley que fan al cas nord-americà, segons les quals «la fragmentació de les estructures familiars i la inestabilitat de les comunitats [...] no té tant a veure amb una falta de civisme i de valors morals com amb una combinació de precarietat econòmica, d'estructures socials dèbils característiques d'una

15. Els dos textos fonamentals de Robert D. Putnam són *Making Democracy Work* (1993) i *Bowling Alone* (2000), als quals ens referirem més endavant.

16. URTEAGA, Eguzki (2013). «La teoria del capital social de Robert Putnam: Originalidad y carencias». *Reflexión Política* [Colòmbia: UNAB], núm. 29 (juny).

societat molt mòbil, relativament allunyades de les dels pioners» (1997: 675).¹⁷ Tanmateix, l'interès d'incorporar la noció de capital social rau en el tipus de variables que afegeix a les habituals sobre confiança i desigualtat. Es tracta de l'anàlisi de l'associacionisme i la participació cívica —en definitiva, del compromís cívic dels ciutadans d'una comunitat—, circumstàncies que tindrien efectes positius tant en el desenvolupament econòmic com en la cohesió social i la qualitat democràtica. I és que un bon estoc de capital social és allò que facilitaria la conciliació entre l'interès individual i el general.

En aquest informe, l'interès per la noció de capital social és fàcil d'entendre. Si en alguna cosa hi ha consens a l'hora de definir la societat catalana és en la importància que històricament ha tingut i encara té la seva societat civil. En síntesi, la tesi de Putnam és que és en les associacions on cristal·litzen les expectatives de cooperació. De manera que la densitat de participació associativa en una comunitat es trobaria directament relacionada amb la qualitat de la seva vida política. Carles Boix ha analitzat de manera precisa i crítica l'obra de Robert D. Putnam al capítol introductori de l'edició catalana de *Making democracy work* (2000), «El concepte de capital social i les seves implicacions econòmiques».¹⁸

També és rellevant prendre una certa distància i notar allò que Boix ens fa veure: «la relació entre participació en associacions cíviques i resultats socials positius no és axiomàtica» (2000: 19). De manera que cal fer algunes distincions fonamentals. Primera —seguim Carles Boix—, s'ha de distingir entre associacions verticals, que estableixen relacions de dependència, i les horitzontals que afavoreixen la mutualitat entre iguals. En segon lloc, cal considerar el propòsit de l'organització, que es pot dirigir cap al bé de la comunitat o no. Tercerament, cal veure fins a quin punt el capital social creat dins del grup és útil o no fora de la mateixa associació. En aquest sentit, Putnam ha distingit el *bridging* —capital social que tendeix a crear ponts— del *non-bridging*, un capital social que tendiria a polaritzar la vida social i afavoriria actituds no inclusives (2000: 19-22). A efectes d'aquest informe, doncs, cal considerar la possibilitat que el capital social també pugui tenir una dimensió negativa per a la cohesió social si és que esdevenia una barrera d'entrada per als no-membres i fomentava formes d'hostilitat intergrupals.

17. FOLEY, M.; EDWARDS, B. «Escape from politics. Social theory and the social capital debate». *American Behavioral Scientist*, vol. 40, núm. 5 (1997), p. 550-561.

18. BOIX, Carles (2000). «El concepte de capital social i les seves implicacions econòmiques». A: PUTNAM, Robert D. *Per a fer que la democràcia funcioni: La importància del capital social*. Barcelona: Proa, p. 9-48.

2

La cohesió social a Catalunya

2.1. Antecedents històrics d'una passió i actualitat del debat

L'interès i la preocupació per la cohesió social dels catalans és molt antiga. Gairebé es podria dir que ha estat una «passió» nacional. No hauria d'estranyar que fos així en allò que se n'ha dit «un país de marca», una terra de pas. Si és cert que la immigració a Catalunya ja ha esdevingut un *lloc de memòria*,¹⁹ és a dir, un fet constitutiu de la pròpia idiosincràsia —abusant del concepte, es podria dir de la pròpia identitat—, era esperable que la reflexió sobre la continuïtat de la nació hagi anat associada a la de la incorporació dels «nouvinguts». Precisament, un eufemisme, el de «nouvingut», que expressa ben a les clares aquesta voluntat i necessitat de dissoldre la condició estrangera de l'immigrant el més de pressa possible.

Podríem anar més enrere, però limitant-nos al segle xx, podem esmentar les reflexions de Pere Coromines, que el 1914 ja es referia a una Barcelona de 500.000 habitants nascuts a la ciutat però amb 120.000 «que han vingut de fora de Catalunya a fecundar el nostre país i fer-lo progressar», i afegia: «Barcelona és de tots els qui treballen per ella i l'estimen».²⁰ I hauríem de citar la famosa conferència de Rafael de Campalans el 1923 al CADCI: «Per nosaltres, els forasters que venen a Catalunya —que sempre acollim amb els braços oberts— i pateixen amb els nostres dols i gaudeixen amb les nostres alegries, i ens donen fills, que les nostres dones no en pareixen prou, són tan catalans, en la nostra interpretació futurista de la nació, com nosaltres mateixos. No fem absolutament cap diferència».²¹ Al costat d'aquest d'aquestes crides al que ara en diríem un relat de cohesió, també hi havia veus menys optimistes com la de Josep Antoni Vandellós, que el 1935 publicava *Catalunya, poble decadent*,²² on s'encetava un molt rellevant debat sobre natalitat, immigració i identitat.

Sense forçar massa les coses, es pot dir que els grans clàssics del segle xx, Josep Ferrater Mora a *Les formes de la vida catalana* (1944), Jaume Vicens Vives a *Notícia*

19. CARDÚS, Salvador (2005). «The memory of immigration in Catalan nationalism». *International Journal of Iberian Studies*, vol. 18, núm. 1, p. 37-44.

20. Citat a: TERMES, Josep (1984). *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Empúries, p. 140.

21. CAMPALANS, Rafael (1923). «El socialisme i el problema de Catalunya». Parlament fet a l'Ateneu Enciclopèdic Popular el mes de febrer. Reproduït a BALCELLS, Albert (1985). *Rafael Campalans, socialisme català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 260.

22. VANDELLÓS, Josep A. (1935). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca Catalana d'Autors Independents. Reeditat l'any 1985 a Barcelona per Edicions 62.

de Catalunya (1954) o Joan Fuster a *Nosaltres els valencians* (1962), també s'interessen per la cohesió dels catalans. Què és, si no, la idea de «continuitat» en Ferrater Mora, que accentua aquesta forma de vida —la que «senyoreja per damunt de totes» i que expressa la capacitat d'incorporar els canvis, fins i tot els més bruscos, «a una trajectòria anterior, que la impliquin i la conservin» (2012: 44).²³ El mateix es pot dir pel cas de Vicens Vives i la seva concepció del català com a «home de marca», entesa la marca com un passadís: «L'anar i tornar de gent estranya en el nostre territori ens ha tornat a vegades incongruents i paradoxals. Som fruit de diversos llevats i, per tant, una bona llesca del país pertany a una biologia i a una cultura de mestissatge.» I afegeix: «No remuntant-nos més enllà de l'època carolíngia, sabem que el rovell de l'ou de la nostra pagesia el formaren els *hominem undecumque venientes*: els homes que venien de qualsevol part; de l'època comtal primerenca se'ns diu que Vic fou poblat *ex diversis locis et gentibus nomines colligentes*: reunint homes de diverses procedències i races. I des d'aleshores el moviment d'immigracions mai no ha cessat» (1969: 23-24).²⁴ Pel que fa a Joan Fuster, i limitant-nos a l'obra esmentada, també es refereix a la consciència de catalanitat com a una consciència de filiació, en una estructura social en què immigrants i descendents d'immigrants s'integraven (1989: 119).²⁵ I, tot i que es refereix a la unitat dels Països Catalans, la menció a Ramon Muntaner és perfectament aplicable al nostre debat sobre la cohesió. En aquest cas, la defensa de la unitat dels pobles és entesa com una virtut política, però també com una obligació moral. I d'aquí, la metàfora de Muntaner sobre la mata de jonc (1989: 136).

Tan rellevant com les reflexions anteriors, però més fonamentada científicament, és l'anàlisi que ha estat desenvolupada per la demògrafa Anna Cabré a *El sistema català de reproducció*.²⁶ La constatació que, històricament, la població catalana creix aproximadament a parts iguals per la reproducció biològica de les generacions i per la immigració, no només assenyala la singularitat del model, sinó que té conseqüències molt rellevants des del punt de vista de les característiques pròpies de la societat catalana. De fet, el «sistema català de reproducció» va més enllà de ser una tesi demogràfica i s'ha convertit en allò que l'economista Francesc Roca en diria una «Teoria de Catalunya».²⁷

Anna Cabré resumeix les principals conseqüències del model, d'entre les quals ara ens n'interessen dues pel que fa a la qüestió de la cohesió. Una, que «la immigració a Catalunya és un fenomen endogen, és a dir, generat més per l'atracció de les zones d'arribada que per l'expulsió de les zones de sortida». I dues, que aquest sistema «ha resultat globalment benèfic, tant per a totes les categories d'habitants, autòctons i immigrants, com per al col·lectiu, i tant pel que fa a la consecució d'objectius

23. FERRATER MORA, Josep (1944). *Les formes de la vida catalana*. Edició citada: Barcelona: Edicions 62, 2012.

24. VICENS VIVES, Vicenç (1954). *Notícia de Catalunya*. Barcelona: Destino. Edició citada: Destino, 1962.

25. FUSTER, Joan (1962). *Nosaltres els valencians*. Barcelona: Edicions 62. Edició citada: Edicions 62, 1989.

26. CABRÉ, Anna (1999). *El sistema català de reproducció*. Barcelona: Proa.

27. ROCA, Francesc (2000). *Teories de Catalunya*. Barcelona: Pòrtic.

relativament materials (nivell de vida, promoció social, modernitat) com pel que fa a realitats més immaterials (cohesió social, consciència d'identitat, orientació cap al futur)» (Cabré, 1999: 29-30).

Així mateix, mereix una atenció especial la gènesi del concepte d'«un sol poble», que podríem qualificar com la versió catalana del relat de la cohesió social. És el que analitza a fons Mariona Lladonosa a l'annex 1 que acompanya aquestes pàgines, amb el títol *Origen, evolució i crisi de la noció «Catalunya un sol poble»*.

2.2. L'especificitat nacional catalana

Per a fer una anàlisi sobre la cohesió social també cal considerar els factors específics de la realitat política catalana. És cert que els desafiaments a la cohesió a què s'ha d'enfrontar la societat catalana, com s'acaba de veure, són els mateixos de tota la societat occidental avançada. Però, com ja s'ha avançat, en té alguns d'específics que ara tractarem i que deriven de la seva particular situació de manca de reconeixement com a nació dins de l'Estat espanyol.

2.2.1. La identificació nacional-territorial

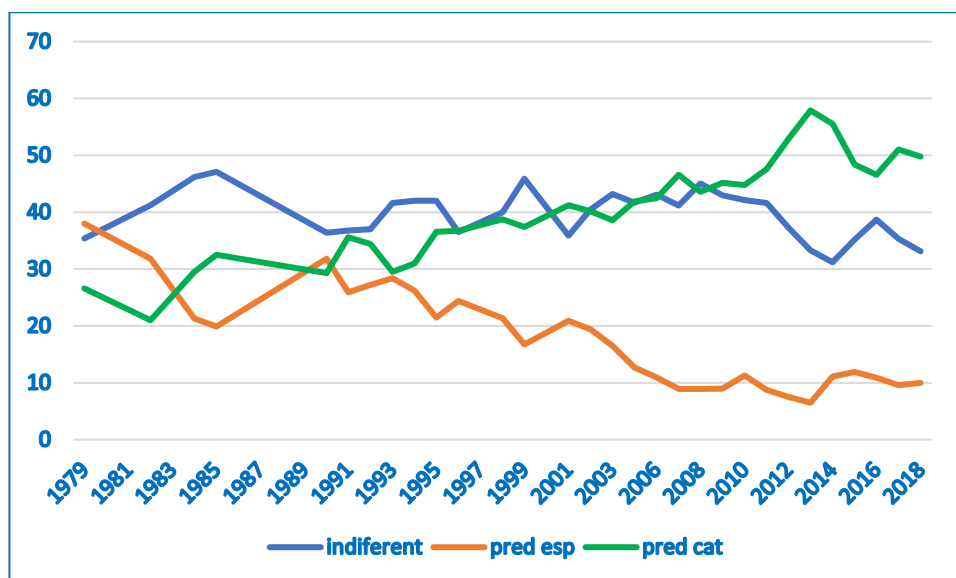
En primer lloc, a causa de les prou conegudes llargues circumstàncies històriques i polítiques del país, la identificació nacional a Catalunya ha esdevingut un tema de controvèrsia i un fet de considerable complexitat. En els països sense aquest tipus de dissociació, on estat i nació coincideixen o on és reconeguda la diversitat nacional dins d'un estat complex, la pertinença nacional es dona per descomptada i només cal mesurar-ne la intensitat. A Catalunya, però, des de principis de la dècada dels vuitanta del segle passat es va començar a mesurar la identificació nacional —sovint, des del nostre punt de vista, mal anomenada «identitat nacional»— a partir d'una pregunta que diferencia el «com se sent» la persona interrogada a escollir entre les opcions «només espanyol», «més espanyol que català», «tant espanyol com català», «més català que espanyol» o «només català». Sobre la pregunta, però, cal fer tres observacions prèvies si es volen interpretar correctament les respostes. Primer, hi ha el fet d'imposar un dilema que no és necessàriament viscut com a tal per a tothom, si més no de manera conscient. En aquest sentit, es pot dir que és la pregunta la que crea una realitat dual davant de la qual hom es veu forçat a situar-se. En segon lloc, és forçar molt el significat de la noció de pertinença voler reduir-lo a l'expressió «sentir-se». Pensar que la identitat nacional d'una persona es constitueix i s'expressa de manera individual a partir d'una dimensió merament emocional, és d'un reduccionisme abusiu. Aquí preferirem parlar d'identificació nacional, i encara amb moltes precaucions. Tercerament, i per les raons abans esmentades, és fàcil suposar que la resposta «tant espanyol com català» és una resposta refugi per als qui l'oposició dual o no té cap significació —no «senten» aquest tipus d'identificacions—, o pels qui és una contraposició que els incomoda, que els fa «sentir» malament. Un supòsit, en qualsevol cas, que ens allunya de la contundència —políticament interessada— de les teories sobre una suposada «identitat dual».

Dit això, presentem un recull de les respostes a les diverses enquestes realitzades sobre aquesta qüestió en el període que va des dels anys vuitanta fins ara i que, obviant inevitablement les diverses especificitats metodològiques i temporals de cada estudi, ens poden proporcionar una certa aproximació a l'evolució d'aquesta forma d'avaluar el sentiment de pertinença territorial (gràfic 6). I una primera dada interessant és la de la constància al llarg dels quaranta d'any d'una proporció d'entre el 35 % i el 40 % de catalans que defugen definir-se en una identificació polaritzada. Una xifra constant i pràcticament insensible als grans debats polítics de cada moment, i que mereixeria una anàlisi específica, en la línia dels plantejaments de la sociòloga britànica Susie Scott en què posa l'accent, precisament, en allò que no és o no vol ser socialment marcat.²⁸

En canvi, sí que es constata un clar decantament cap a una identificació nacional —que també podria ser una identificació merament territorial, si es vol, diguem-ne «pre-nacional»— cap a Catalunya i en detriment d'Espanya. En els anys vuitanta, davant del dilema plantejat per la pregunta, el decantament («més que» o «només») cap «sentir-se català» se situava al voltant de 25 % de les respostes i el decantament cap «sentir-se espanyol» era de prop del 40 %. Però en els darrers anys, els que diuen sentir-se espanyols («només» o «més que») se situen al voltant del 10 %, i els qui se senten catalans, al voltant del 50 %. Unes dades que no sembla que s'hagin de llegir en termes de «polarització identitària», sinó tot el contrari. És a dir, es manté la franja no marcada, creix la identificació amb l'àmbit nacional-territorial més proper —possiblement, en paral·lel a la seva més gran presència administrativa: sanitat, escola, policia...— i es redueix la identificació amb l'espai més global. Una evolució que, en canvi, no té una correspondència clara amb la de les audiències mediàtiques.

28. SCOTT, Susie (2017). «A Sociology of nothing. Understanding the unmarked». *Sociology* (febrer), p. 1-17.

GRÀFIC 6. Identificació nacional-territorial predominant (1979-2018)

FONT: I. SERRANO (2012), *De la nació a l'estat*, Barcelona, Angle, p. 123, i actualitzacions pròpies. Enquestes de Data Project (1979-1984); Moreno (1985); CIRES (1990-1995); CIS (1996-2003) i CEO (2005-2018).

2.2.2. El desafiament independentista

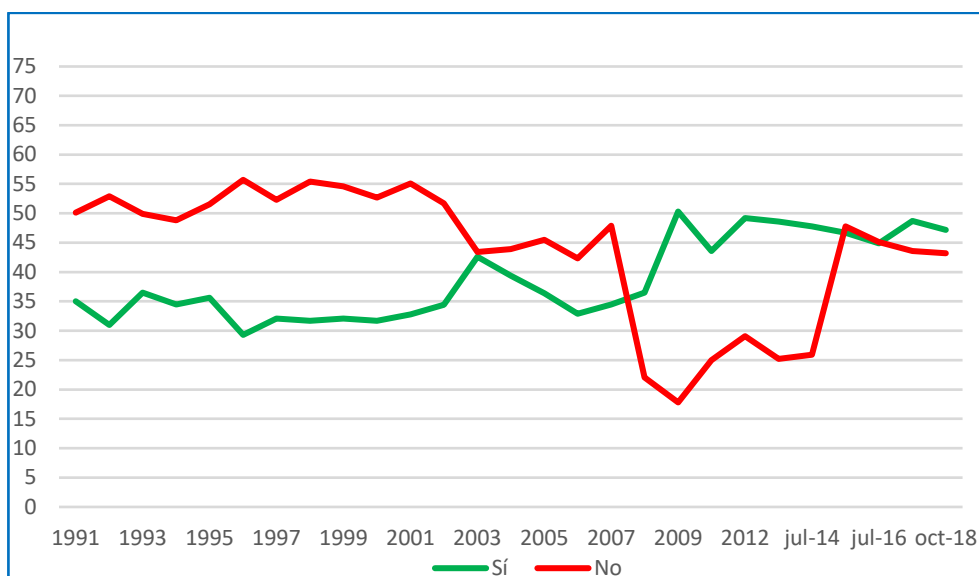
Per bé que es tracta d'una vella aspiració minoritària, el debat a favor de la independència a la societat catalana va començar a créixer al voltant del procés de reforma estatutària, entre 2004 i 2006, i ha comportat una desfeta del mapa polític autonòmic i l'aparició de noves tensions polítiques. Saber fins a quin punt aquest debat ha provocat tensions en la cohesió social no és gens fàcil de determinar, i menys quan es tracta d'una discussió pública carregada d'intencionalitat partidista. Sí que és possible aproximar-nos empíricament a l'anàlisi de com han evolucionat els posicionaments favorables i contraris a la independència, bé sigui en les enquestes, bé sigui en el comportament electoral, una qüestió que serà estudiada en un altre document d'aquest treball.

Aquí, ens limitem a considerar les respostes disponibles a diverses enquestes sobre població favorable o no a la independència, encara que una vegada més, cal advertir que es tracta de treballs fets amb diverses metodologies i formes distintes de fer la pregunta, i per tant, que els resultats només es poden llegir com a tendències generals. Particularment, alguns estudis que fan diverses preguntes sobre l'elecció de models polítics possibles, mostren aquesta complexitat en les respostes segons si es formula de manera dual (sí/no) com a un desig, si es presenten diverses alternatives (una regió d'Espanya, una comunitat autònoma, un estat en una Espanya federal, un estat independent) o si es fa referència a un hipotètic referèndum.

En qualsevol cas, allò que mostra el gràfic 7 és en quin moment es produeix el canvi d'expectativa —amb un primer increment durant el segon govern Aznar amb majoria absoluta, i sobretot el canvi de tendència a favor i en contra de la independència a partir del 2007, amb una estabilització de les posicions favorables

des del 2009 d'entre el 45-50 %, i una recuperació de les posicions contràries —amb la reducció dels «No ho sap / No contesta»— a partir del 2015.

GRÀFIC 7. *Evolució de l'adhesió a la independència 1991-2018*

FONT: Elaboració pròpia a partir de les enquestes del ICPS (1991-2014) i del CEO (2015-2018). Cal advertir que interessen les tendències més que no pas les xifres exactes a causa de les diverses maneres de fer la pregunta, les diverses fonts i la diversitat de mostres utilitzades.

Des del nostre punt de vista, però, qualsevol valoració sobre l'impacte del debat independentista en la societat catalana, ha de tenir en compte les consideracions següents:

— El decantament cap a la independència no ha estat fruit d'una decisió col·lectiva diguem-ne «forta», ideològicament articulada, sinó de caràcter «tou». S'ha naturalitzat un relat que afirma que es té el «dret a decidir» i que entre les decisions possibles, una de desitjable és la independència. Diríem que es tracta d'una aspiració a la independència sense correspondència amb la migrada militància política independentista. L'independentisme «social» ha estat liderat per organitzacions de la societat civil. D'altra banda, a Catalunya, la majoria dels que volen la independència la desitgen, per entendre'ns, com també la volen els espanyols, els francesos o els nord-americans, que celebren els seus respectius dies nacionals o de la independència sense haver-se de considerar «independentistes». Aquest fet, el d'una aspiració política sense una ideologia política forta, és molt rellevant a l'hora de relativitzar el que podria ser la causa d'una forta divisió social.

— Tota la primera fase de decantament favorable a la independència no va aixecar reaccions explícites en contra, com mostren les enquestes. Fins que no hi va haver qui va liderar, exacerbar i instrumentalitzar la confrontació per raons polítiques i electorals —no cal dir-ho, amb el suport implícit i explícit de la majoria de poders d'àmbit estatal, particularment dels mediàtics—, no hi va haver formes de confrontació visibles. Particularment, la percepció de conflicte es va aconseguir convertir en un problema l'ocupació de l'espai públic (llaços grocs, pancartes, manifestacions i contramanifestacions...). En aquest sentit, caldria determinar fins

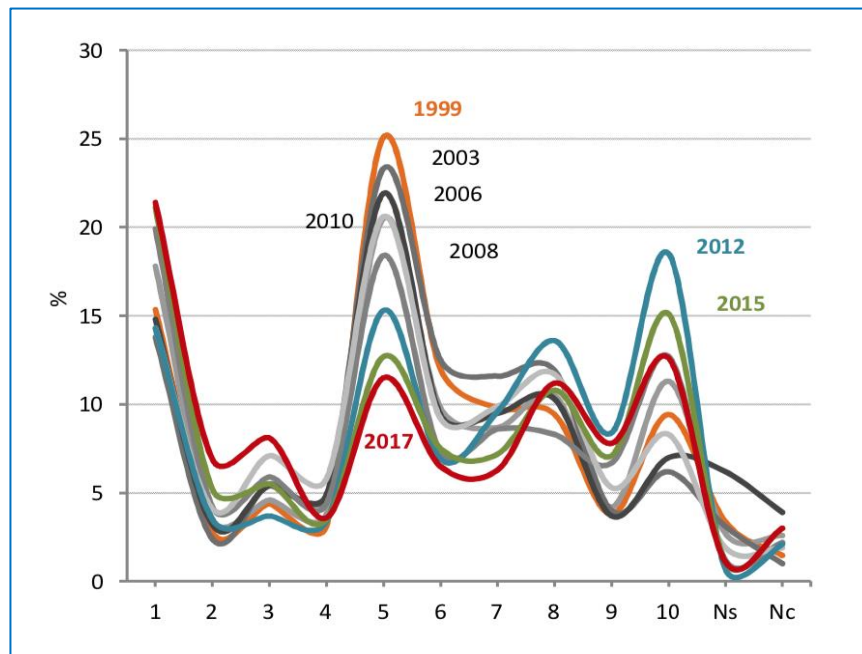
a quin punt la suposada fractura social —de la que se'n sol culpabilitzar només a una part dels dos sectors confrontats—, és conseqüència de l'aspiració sobiranista o de la resistència al fet que es pugui exercir el dret d'autodeterminació.²⁹ I, en tot cas, la confrontació política —tan habitual, d'altra banda, en els sistemes polítics amb dos grans partits en alternança— encara no hauria de suposar, necessàriament, una divisió social.

— D'entre els estudis sobre la divisió de la societat catalana per raó del debat independentista, cal destacar el de Lucía Medina.³⁰ Aquest mostra que si bé hi ha una clara tendència al creixement de les posicions extremes, entre la «proximitat al nacionalisme català» i en una escala de l'1 al 10, el cas és la majoria se segueix situant en les posicions centrals (gràfic 8). (Observeu, però, que, a efectes interpretatius, i molt significativament, no es pregunta per la «proximitat al nacionalisme espanyol», sinó que simplement es mesura pel «poc nacionalisme català».) D'altra banda, les posicions extremes no són simètriques: el màxim de «nacionalisme català» es manifesta el 2012 i torna a baixar, mentre els «menys nacionalistes catalans» tenen el seu punt màxim el 2017, l'últim any analitzat, i que es correspon amb la màxima repressió de l'Estat. En qualsevol cas, el treball de Medina conclou que, a part dels problemes metodològics que observa en les dades disponibles, d'una banda podria pensar-se que hi ha «dificultats d'acomodació de les *identitats duals* en un entorn polaritzat», i de l'altra que «una part important de l'electorat *no nacionalista* està obert a ser activat en claus diferents depenent de les interpel·lacions que rebi [...] de diferents discursos polítics: un obertament *antinacionalista* inscrit en la dinàmica de la polarització, o un altre, que sense posar l'accent en el nacionalisme, podria arribar a ser més integrador i moderat» (Medina, 2018: 10). (Les cursives són meves per a indicar el que considero, per bé que habituals, un ús ambigu o políticament marcat dels termes.)

29. És especialment rellevant, en aquest sentit, el treball encarregat per l'eurodiputat Josep Maria Terricabras a la Càtedra Ferrater Mora de la Universitat de Girona, publicat amb el títol *Un biaix ètnicista en la política catalana?: L'efecte desigual del procés* (2019), i realitzat per Joan Vergès-Gifra, Ivan Serrano i Macià Serra.

30. MEDINA, Lucía (2018). «Catalunya: una societat dividida per la meitat? L'efecte del context entre els no nacionalistes». *Quaderns de l'ICPS*, vol. 16 (octubre).

GRÀFIC 8. *Evolució del nacionalisme català (mesurat de l'1 al 10) en les enquestes del CIS, 1999-2017*

FONT: Lucía Medina a partir de les dades del CIS.

— El que és una evidència és que el debat independentista ha polititzat la vida social catalana. Mai no s'havia parlat tant de política i en ambients tan diferents com els darrers anys. Mai no s'havien publicat i llegit tants llibres sobre el procés. Mai no s'havien organitzat tants actes públics amb tanta participació per debatre sobre qüestions polítiques. Lògicament, això també ha comportat increments significatius en la participació electoral que, fins a l'inici del procés, havia estat objecte de preocupació³¹. La més gran participació és conseqüència d'una més gran politització i polarització.

— També en aquesta reflexió sobre la polarització política cal observar que es tracta d'un procés general a totes les societats occidentals, amb algunes característiques noves molt associades al paper de les xarxes socials en el debat polític. La victòria de Donald Trump als Estats Units o el resultat del referèndum britànic favorable al Brexit, responen a una dinàmica de polarització semblant.

31. CEO (2007). *Enquesta sobre participació política a Catalunya*. Estudi R-372.

3

Sobre el capital social a Catalunya

3.1. *L'associacionisme*

S'ha argumentat amb molta freqüència i autoritat que Catalunya té una gran xarxa d'associacions de tota mena, principalment, a causa de la manca d'unes estructures estatals que li oferissin allò que necessitava per al seu progrés social i econòmic, o si més no, perquè les que podia oferir l'Estat eren inadequades per a les seves necessitats. De les cooperatives, caixes d'estalvi, mútues, ateneus, centres excursionistes, o clubs esportius, fins a les actuals fundacions, ONGs i associacions culturals, hi hauria un fil conductor clar.

Si aquesta afirmació fos certa, es podria dir que Catalunya disposa d'un estoc de capital social elevat que no només li assegura una més gran capacitat de desenvolupament econòmic, sinó també de confiança i, en definitiva, de cohesió social. La raó més habitual és la que dona Salvador Giner a *Raó de Catalunya* (2016: 475):³² «La feblesa [de les institucions polítiques] de Catalunya com a societat li ha fet desenvolupar una forta capacitat integradora i cohesionadora de la població.»

Només per veure'n la llarga tradició, es poden esmentar les primeres iniciatives de què es té constància. Així, es considera que les primeres fundacions hospitalàries a Catalunya són la Fundació de la Pia Almoina a Barcelona (1308), l'Hospital de la Fundació Santa Susanna a Caldes de Montbui (1386) i l'Hospital de Cervera (1389). El primer «sindicat» —en l'àmbit espanyol— neix el 1840, l'Associació de Teixidors de Barcelona, i va arribar a tenir 4.000 afiliats d'un cens de 16.500 treballadors. El 1844 la Societat Econòmica d'Amics del País funda la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Barcelona. El 1854, es crea el primer ateneu català, l'Ateneu Mataroní, i en trenta anys se'n creen vint-i-set més.³³ La fundació el 1889 de la Sociedad Autónoma de Mujeres de Barcelona, i el 1876, l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, promotora del Centre Excursionista de Catalunya. I, ja al segle xx, el 1901 la Federació de Cors de Clavé, l'escoltisme és del 1912 —el 1932 ja hi havia quaranta-quatre agrupaments escoltes— i des del 1918, es constitueixen els primers clubs esportius.³⁴

32. GINER, Salvador; HOMES, Oriol (2016). «Raó de Catalunya. A tall de conclusió». A: GINER, Salvador; HOMES, Oriol (ed.). *Raó de Catalunya: La societat catalana al segle XXI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Enciclopèdia Catalana. 494 p.

33. ARNABAT-MATA, R.; FERRÉ-TRILL, Xavier (2017). «Evolución histórica de los ateneos en Catalunya (1836-1936)». *Historia Contemporánea*, núm. 5, p. 383-420.

34. VIDAL, Pau; FERNÁNDEZ, Montse (2014). *300 anys de tercer sector a Catalunya: Passat, present i futur de la societat civil organitzada*. Barcelona: Observatori del Tercer Sector.

Mesurar de manera precisa tota aquesta capacitat associativa, tanmateix, no és fàcil. Primer, perquè hi ha una part de l'associacionisme que es desenvolupa al marge de les formalitats administratives i que només hi recorre quan li és necessari. També, en sentit invers, hi ha formalitzacions instrumentals que no sempre indiquen una activitat intensa. En segon lloc, la cultura associativa inclou una gran diversitat d'estructures organitzatives i dependències administratives que n'impedeixen un recompte ordenat i exhaustiu. Tercerament, com abans precisava Carles Boix, caldria distingir entre les associacions «horitzontals» que realment afavoreixen la mutualitat, de les «verticals», que no hi ajudarien. I, encara, som davant d'unes lògiques que combinen organitzacions de llarg recorregut amb d'altres de caràcter cada vegada més oportunista i variable.

Per aquesta raó, les dades que s'ofereixen no es poden considerar sistemàtiques ni exhaustives, però tot i el seu caràcter fragmentari, poden ser indicatives tant de la importància de l'associacionisme com, en alguns casos, de la seva evolució. Una evolució que, tot i que es podria pensar el contrari, no ha fet més que créixer al llarg d'aquestes dues primeres dècades del segle.

3.1.1. *Els ateneus*

La Federació d'Ateneus de Catalunya —a finals de 2016— estava formada per 170 ateneus que integraven 86.121 associats.³⁵ Aquests ateneus van donar compte de 10.513 activitats anuals en les quals van participar 1.493.475 assistents. Aquestes entitats declaraven tenir, en conjunt, 684 empleats remunerats i comptar amb la col·laboració i de 3.590 voluntaris. El pressupost total hauria estat de 24.419.000 €, el 35 % del qual prové de les quotes dels socis i un 17 % dels ajuts de l'Administració pública.

En l'estudi dels professors Ramon Arnabat i Xavier Ferré, *Ateneus: cultura i llibertat: Associacionisme a la Catalunya contemporània*, calculen en 18.000 el nombre d'entitats culturals. Unes organitzacions que, afirmen, «en els moments més difícils de la història és quan el moviment associatiu pren més força», i que segons els autors «acompleixen un objectiu cohesionador dels sectors socials que s'hi identifiquen», i revelen «un teixit associatiu divers i ric, impulsat pel voluntariat i la cohesió social d'una societat activa».³⁶

3.1.2. *L'associacionisme no lucratiu*

Un altre instrument de mesura de l'associacionisme sense afany de lucre l'ofereix *El panoràmic* (www.elpanoramic.org), una recerca impulsada pel Consell d'Associacions de Barcelona (CAB), amb la participació de l'Observatori del Tercer

35. FEDERACIÓ D'ATENEUS DE CATALUNYA (2016). *Anuari 2016*. La recollida de dades es feu entre el febrer i el març de 2017.

36. FEDERACIÓ D'ATENEUS DE CATALUNYA (2015). «La contribució dels ateneus a l'associacionisme català». *Ateneus*, núm. 12 (juny), p. 36.

Sector, la Fundació Pere Tarrés i la Fundació Ferrer i Guàrdia. La primera edició es va realitzar el 2014, només a la ciutat de Barcelona. I des de 2015 s'ha estès a tot Catalunya. A l'edició del 2017 van respondre el qüestionari 2.342 entitats no lucratives, que es considera una mostra prou representativa amb un nivell de confiança del 95,5 % i en una situació de màxima indeterminació ($p = q = 0,5$) l'error és del $\pm 1,9$ %. *El panoràmic* estima pel 2017 una xifra d'entre 23.000 i 25.000 organitzacions no lucratives a Catalunya. Segons la seva recerca, darrerament ha crescut de manera notable el nombre d'associacions: «Els darrers anys estan sent d'una gran vitalitat mobilitzadora i associativa», escriu Jordi Mir Garcia, del Centre d'Estudis sobre Moviments Socials de la Universitat Pompeu Fabra.³⁷

Pel que fa a les formes jurídiques, *El panoràmic* calcula que el 85 % són associacions; el 8 % fundacions; el 4 % cooperatives no lucratives; el 2 % són altres formes com ara entitats religioses i hi hauria un 1 % que serien informals. Entre les associacions s'hi comptabilitzarien les federacions d'associacions. Pel que fa a l'àmbit d'actuació, entre les de «primer nivell» —és a dir, el 94 % dedicades a l'acció, excloses les dedicades a feines de representació (federacions, coordinadores, confederacions...)— un 26 % es dedicarien a la formació i educació (com les AMPA); el 24 % a l'acció social (gent gran, discapacitats, pobresa i exclusió...); el 24 % a cultura (ateneus, cant coral, ciència, cultura popular, teatre, llengua, oci...); el 8 % són de caràcter comunitari i veïnals (associacions de veïns...); un 7 % són esportives; un 4 % es dediquen a la cooperació, la pau i els drets humans; un 3 % són de temes ambientals; un 3 % es mouen en l'àmbit dels drets civils i un 1 % s'ocupen de l'activitat econòmica (associacions de professionals i comerciants, defensa dels consumidors...). També s'ofereix una anàlisi de distribució territorial.

En relació amb les persones associades, *El panoràmic* estima que a Catalunya hi ha unes 1.550.000 afiliacions a associacions o clubs esportius. Entre aquestes, el 18 % d'afiliacions en posicions directives, un 19 % d'activistes; un 24 % persones associades de base i un 39 % d'associades inactives.

Tot i que no es donen xifres totals de recursos econòmics que mouen el conjunt d'associacions, calculen que el finançament prové en un 60 % de recursos propis, un 32 % de recursos públics i un 8 % de recursos privats.

3.1.3. La cultura popular

Més en particular, segons el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, el 2016, hi havia més de 4.000 associacions de cultura popular, amb quasi mig milió d'associats. Segons aquesta font, aquestes entitats organitzen al voltant de 50.000 activitats anuals, i hi participen 8,5 milions de persones. Són dades ofertes en ocasió del Dia de l'Associacionisme Cultural, declarat per la Generalitat de Catalunya pel dia 4 de juny, data que commemora l'inici del quart Festival Euterpe de 1864 organitzat per la Societat Coral Euterpe, sota la direcció de Josep Anselm Clavé.³⁸

37. *El panoràmic 2017: Dades i anàlisi per enfortir el sector no lucratiu català* (2018). Barcelona: Torre Jussana.

38. «El dia de l'associacionisme cultural #DASC2017». *El Punt Avui* (3 juny 2017).

3.1.4. *El voluntariat*

La Direcció General d'Acció Cívica i Comunitària de la Generalitat de Catalunya també publica un informe sobre l'associacionisme i el voluntariat a Catalunya. L'edició de 2018 es recolza en les recerques d'*El panoràmic* abans esmentat, però utilitza una enquesta específica adreçada a les persones voluntàries. Hi van respondre 3.025 persones, entre el mes de novembre de 2017 i el febrer de 2018. A més, van realitzar deu grups de discussió arreu del territori, en les quals van participar 109 entitats i 126 persones.

Les principals xifres que proporciona aquest informe de 2018 —el primer es va publicar el 2013— és que a Catalunya hi ha unes 510.000 persones voluntàries (no úniques, s'entén, perquè poden col·laborar en més d'una organització). És molt pertinent per allò que ens interessa aquí observar que en relació amb l'any de constitució de les entitats estudiades, el 25 % es creen entre el 2001 i el 2010, i el 19 %, a partir del 2011. Això voldria dir que el 44 % són fundades aquest mateix segle XXI. L'informe és molt prolix en dades. Així, indica el grau d'implicació —el 40 %, una implicació alta—, o la participació per gèneres, que entre les persones associades es reparteix a parts iguals entre dones i homes, dades per edats, estudis, i encara les hores setmanals de dedicació, entre moltes altres. Es pot destacar la proporció de persones voluntàries per lloc de naixement, en què el 10 % són nascudes a comunitats autònomes espanyoles i un 6 % són estrangeres.

3.1.5. *El cant coral*

Les dades disponibles de la Federació Catalana d'Entitats Corals (FCEC) indiquen que de l'any 2000 al 2018 el nombre de corals ha crescut de 392 a 538 —un 37 %—, de les quals 35 són a la resta dels Països Catalans i en alguns Casals Catalans a Espanya i l'Amèrica Llatina. Altres federacions ens permeten conèixer l'existència d'encara més agrupacions corals. La Federació de Cors de Clavé actualment compta amb 90 cors a Catalunya i una vintena a la resta de Països Catalans, encara que n'hi ha 21 que també formen part de la FCEC. El Secretariat de Cors Infants comptava amb 120 cors el 2000 i han disminuït fins als 92 del 2019. Les Corals Joves de Catalunya són 24 cors, 5 de les quals també membres de la FCEC. I els *Pueri Cantores* de Catalunya són 12 cors. En conjunt, uns 750 cors (54 fora de Catalunya), amb uns 30.000 cantaires actius. Això, sense comptar els cors parroquials o d'escoles i AMPA que no formen part de cap federació. La FCEC fa una estimació que també els inclou, i considera que a Catalunya hi ha un miler de cors actius, que fan concerts, i que reuneixen entre 35.000 i 40.000 cantaires.

3.1.6. *Les aules d'extensió universitària*

Un dels moviments associatius més interessants i peculiars a Catalunya és el constituït per les aules de formació, amb sessions de periodicitat habitualment setmanal —a part d'altres activitats com tallers i de turisme cultural—, que

reuneixen persones grans a molts municipis catalans. Les dades que ens proporciona l'Agrupació d'Aules de Formació Permanent per a la Gent Gran de Catalunya (AFOPA), tant de les que en formen part com de les que no hi estan agrupades, fan un total de 96 aules que reuneixen, aproximadament, unes 30.000 persones. Des de 2000, la xifra no ha parat de créixer. L'associació també disposa d'un informe d'avaluació de la formació impartida.³⁹

3.1.7. La diversitat de cultes religiosos

Des del punt de vista de la cohesió social té d'interès mostrar l'evolució dels centres de culte a Catalunya en el període estudiat (taula 2). Sense cap mena de dubte, la pertinença religiosa estableix vincles estrets amb la comunitat, o amb una part d'aquesta, en una lògica en la qual la diversitat passa a conformar un paisatge de més tolerància que en situacions de quasi monopoli. D'altra banda, les organitzacions religioses solen oferir serveis que faciliten la incorporació social com l'habitatge, el treball, el lleure infantil o la formació.

TAULA 2. *Evolució dels centres de culte*

	2004	2010	2018
Església catòlica	s/d	6.729	6.701
Església evangèlica	341	600	764
Islam	139	195	280
Testimonis de Jehovà	141	131	119
Budisme	28	55	71
Hinduisme	16	34	29
Esglésies ortodoxes	8	30	57
Església adventista	12	20	24
Església de Jesucrist dels Sants dels Darrers Dies	13	14	15
Bahaisme	12	11	10
Sikhisme	5	9	11
Taoisme	5	6	6
Judaisme	2	4	4
Altres		13	35
Total	722	7.851	8.126

FONT: Elaboració pròpia a partir d'Idescat (2019a).

3.1.8. La pràctica esportiva

Sense entrar en valoracions sobre la dimensió «cultural» de l'esport, a efectes del nostre informe ens interessa conèixer-ne la pràctica, tant perquè el mateix Robert

39. ÚCAR, Xavier (dir.); ARNAU, Laura; JANER, Àngela (2018). Avaluació de la formació impartida a les Aules d'Extensió Universitària d'AFOPA. Grup Interuniversitari de Polítiques Educatives. Departament de Pedagogia Sistemàtica i Social. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

Putnam hi posava l'accent en els seus treballs, com perquè és una activitat de relació social especialment destacada.

Les dades de què disposem són les de l'Observatori Català de l'Esport depenent de la Secretaria General de l'Esport i de l'Activitat Física, i que publica a la seva pàgina web (http://www.observatoridelesport.cat/indicadors_base.php?id_indicador=3). Es tracta de dades de les enquestes quinquennals del CIS, però de les que no és fàcil obtenir-ne dades evolutives clares. Les dades del CIS de 2014 diuen que fan esport —un o més— el 45,5 % dels catalans, que no en fa cap el 24,9 % i que abans n'havia fet i ara no, el 29,5 %. Com a dada de referència, obtinguda pel CIS el 2005, llavors deien que feien esport el 43 % dels catalans. L'única dada evolutiva objectiva de què disposem és la del nombre de llicències esportives. I aquí sí que podem dir que han anat creixent de les 545.946 del 2006 a les 627.332 de 2017, només amb l'excepció d'una baixada transitòria el 2012 de fins a 586.817, que respecte del 2010 significava una reducció d'unes 30.000 llicències. Sigui com sigui, en el terreny de la pràctica de l'esport no s'observa cap retrocés rellevant excepte en el pitjor moment de la crisi econòmica, i encara no pas en la pràctica, sinó en el pagament de llicències.

3.1.9. *L'associacionisme i el procés sobiranista*

En un recompte senzill que l'organització informal La Fàbrica de Projectes va fer d'organitzacions que es movien al voltant del procés sobiranista el 2012, en va resultar un llistat d'unes 140 arreu del país, la majoria nascudes en aquell inici de la segona dècada del segle. També aquesta organització va voler calcular la magnitud d'activitat que es desenvolupava al voltant d'aquesta aspiració política. Entre gener i juny de 2012 —quan es va fer el recompte—, entre les cinc entitats escollides i que foren Òmnium, ANC —llavors, acabada de crear—, la Coordinadora d'Associacions per la Llengua (CAL), el Cercle Català de Negocis i la Fundació Catalunya-Estat, es comptabilitzaren al voltant de 50 activitats públiques a la setmana de manera regular. També en una recerca de Jordi Muñoz, Marc Guinjoan i Ricard Vilaregut⁴⁰ s'estimava que a cada municipi on s'havia celebrat la consulta sobiranista pel dret a decidir s'hi havien celebrat diverses activitats —conferències, taules rodones...—, cosa que indicaria que entre 2010 i 2011 s'haurien fet prop de 3.500 activitats públiques. Tot això són dades només indicatives del creixement exponencial de l'associacionisme polític. Però la manera més precisa de mostrar-ho és considerar les xifres d'associats a les dues grans organitzacions que han assumit el lideratge popular d'aquest procés, i que en el cas d'Òmnium Cultural, a principis del 2020 ja havia arribat als 200.000 socis (taula 3 i gràfic 9).

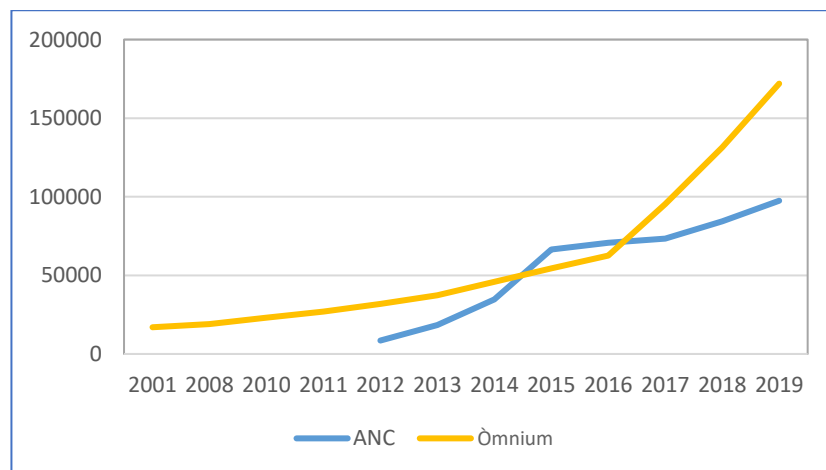
40. MUÑOZ, Jordi; GUINJOAN, Marc; VILAREGUT, Ricard (2010). «Les consultes sobre la independència: context, organització i participació». A: PARÉS, Marc (dir. i coord.). *Informe sobre l'estat de la democràcia a Catalunya 2010* [en línia]. Bellaterra: Universitat Autònoma de Bellaterra, p. 197-274.

TAULA 3. *Evolució del nombre socis i simpatitzants d'ANC i Òmnium*

	ANC			Òmnium Cultural
	Membres de pagament	Simpatitzants	Total	Socis
2001				17.000
2008				19.000
2010				23.000
2011				27.000
2012	4.898	3.650	8.548	31.791
2013	8.368	9.966	18.334	37.289
2014	16.072	18.692	34.764	s/d
2015	31.313	35.208	66.521	54.452
2016	32.941	37.824	70.765	62.573
2017	33.857	39.499	73.356	95.359
2018	38.219	46.270	84.479	131.494
2019 (juliol)	47.658	49.830	97.488	171.964

FONT: Memòries d'Òmnium Cultural (per al 2019, web institucional), i dades proporcionades per l'ANC.

GRÀFIC 9. *Evolució del nombre de socis i simpatitzants d'ANC i socis d'Òmnium*

FONT: Memòries d'Òmnium Cultural (per al 2019, web institucional), i dades proporcionades per ANC

3.2. *Les pràctiques culturals*

La cohesió social, com hem vist, s'associa a factors molt diversos. Un dels més rellevants, però, és el de l'educació, dimensió que és tractada en un altre informe. Però no tan sols des del punt de vista de l'èxit escolar o l'abandonament, de l'accés a l'educació o els nivells assolits, sinó també en relació amb els continguts. És Gregorio Luri qui ha destacat aquest paper de l'escola des d'un altre punt de vista fonamental: el de la creació d'un marc de confiança compartit. Luri qualifica l'escola

com una «institució vinculadora», amb una gran transcendència política: «els vincles associatius posen de manifest unes relacions mútues que sobrepassen les dels vincles familiars. Per aquest motiu educar en la confiança és en gran part equivalent a educar en la democràcia».⁴¹

Gregorio Luri, força a contracorrent de certes modes actuals, posa en relleu els continguts educatius més que no pas els procediments. I per això recupera el concepte de «cultura general» com aquell «conjunt de coneixements que permet a una persona dialogar amb la seva tradició i moure's amb seguretat en diferents àmbits de copertinença, utilitzant en cada cas un registre adient. Gràcies a ella podem mantenir un diàleg amb persones diferents en registres diversos, seguir una conferència, llegir revistes de diferents temes, seguir críticament l'actualitat en els mitjans, etc. És, en definitiva, aquell saber que ens permet superar els límits de la nostra tribu i disposar de recursos per aprendre coses noves. En aquest sentit també és un coneixement crític que ens mostra tant què sabem com què no sabem».⁴²

Allò que diu Gregorio Luri és que la reducció d'aquesta cultura general compartida que hauria de transmetre l'escola significaria una minva del capital social. De manera que, quan en una societat molt diversa s'hi produeix una «pluralitat excessiva» que priva de disposar d'aquests codis culturals comuns, com sosté també Robert D. Putnam a *Et pluribus unum*,⁴³ disminueix el sentiment de pertinença, i lògicament, la cohesió social. Incisivament, Gregorio Luri recorda que a més de «ser una nació», cal ser «una societat nacional». Un desafiament que, a més de tots els canvis que ja s'han considerat, s'hi ha d'afegir el d'una societat que passa en vint anys d'un contingent de joves estrangers de zero a vint-i-quatre anys del 3,3 al 15,3 per cent, una societat en la qual creix de manera exponencial la diversitat ètnica, i que malda per mantenir un capital social suficient en temps de crisi per garantir un nivell adequat de cohesió social i un sentiment de pertinença compartit.

Però, podem mesurar d'alguna manera l'estat d'aquesta «cultura general» compartida i la seva evolució? La resposta, en el marc d'aquest informe, és rotundament no. Podem aproximar-nos a l'estudi de les pràctiques culturals, sobretot en el terreny del consum cultural, però obviant-ne els continguts. Si el consum cultural fos alt però disgregador en els continguts, només donaria una resposta molt parcial a allò que ens convindria conèixer. I, així i tot, en un context global, tampoc seria gens clar com discriminar allò que és «disgregador», d'allò que seria «integrador». Amb tot, no renunciem pas a donar les dades disponibles i que ens semblen més significatives (vegeu les taules de la 10 a la 13).

Les dades de què es disposa en sèries relativament llargues sobre equipaments culturals són les que publica el Departament de Cultura de la Generalitat de

41. LURI, Gregorio (2008). *L'escola contra el món*. Barcelona: La Campana, p. 145.

42. LURI, Gregorio (2012). *Per una educació republicana: Escola i valors*. Barcelona: Barcino, p. 56-57.

43. PUTNAM, R. D. (2007). «*Et pluribus unum*: Diversity and community in the twenty-first century». *Scandinavian Political Studies*, vol. 30, núm. 2 (juny), p. 137-134.

Catalunya amb el títol *Estadístiques culturals de Catalunya*.⁴⁴ Pel que fa a les dades sobre serveis i indústries culturals, també es tracta de xifres oficials. I pel que fa a les pràctiques culturals, es tracta de respostes subjectives a l'*Enquesta de participació cultural de Catalunya*.⁴⁵ Tanmateix, s'ha d'advertir que al llarg del temps hi ha hagut alguns canvis de criteri tant en les mostres com en les preguntes i en l'exposició dels resultats i que, per tant, cal prendre's les xifres —particularment les segones— amb una perspectiva orientativa. També cal esmentar les publicacions del Consell Nacional de la Cultura i de les Arts (CoNCA), *Estat de la cultura i de les Arts*,⁴⁶ del qual se n'han presentat diversos informes des de 2010. El darrer és de 2018. Aquests informes, a més de les dades obtingudes de les publicacions abans esmentades, incorpora també altres dades, particularment de l'*Enquesta de pressupostos familiars* de l'Idescat per estudiar la despesa familiar destinada a cultura. A més, ofereix anàlisis expertes encarregades a col·laboradors externs sobre àmbits particulars.

3.2.1. Equipaments culturals

En els vint anys estudiats, s'observa que, per als equipaments culturals —arxius, biblioteques, museus i col·leccions, monuments i jaciments i béns culturals d'interès nacional (BCIN)—, les xifres són en general progressives excepte pel nombre total de biblioteques que es manté estable. En tots els casos també augmenta el nombre de persones que hi treballen, i excepte per una petita davallada en el període 2010-2015 en els museus i jaciments. El nombre de visitants als museus també és creixent —amb un lleu retrocés del 2010 al 2015—, i gairebé es duplica en el període esmentat. Un cas a part és la disminució notable de galeries d'art, que passa de les 214 el 2000 a 145 el 2016 (taula 4).

44. GENERALITAT DE CATALUNYA. DEPARTAMENT DE CULTURA. *Estadístiques culturals de Catalunya*. Publicació anual.

45. CoNCA (2018). *La participació cultural a Catalunya 2013-2016*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

46. CoNCA (2010 a 2018). *Estat de la cultura i de les arts*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

TAULA 4. *Evolució dels serveis públics culturals (2000-2017)*

Serveis públics	2000	2005	2010	2015	2017
Arxius	248	290 (2006)	317	329	
Personal dels arxius	894	1.131 (2006)	1.230	1.286	
Biblioteques	865	835 (2004)	810	864 (2016)	
Personal de les biblioteques	3.234	4.023 (2004)	4.666	5.172 (2016)	
Museus i col·leccions	340	457	534	497	
Visitants	12.771.541	18.443.634	22.084.673	19.922.733	22.958.338
Béns culturals d'interès nacional (immobles)	1.897 (2001)	1.941 (2006)	2.193 (2011)		2.298
Monuments	30.404 (2001)	30.701	31.780 (2011)		35.623
Jaciments	8.305 (2001)	10.535	12.541 (2011)		12.348

FONT: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.

3.2.2. *La producció cultural*

La producció cultural mostra evolucions molt diverses. Així, l'argument de produccions i coproduccions cinematogràfiques catalanes, discret, ha anat acompanyat del tancament massiu de sales d'exhibició. I a l'increment de pel·lícules exhibides en català no l'ha acompanyat massa el creixement d'espectadors que aconseguien (taula 5).

Unes dades igualment difícils són les del sector editorial, amb un increment del nombre d'editorials i de títols publicats tant en català com en castellà, però amb una reducció notable dels ingressos per vendes —i també de treballadors en aquest sector—, sobretot a partir dels anys de més recessió econòmica, i que no es recuperen en les darreres dades disponibles de 2016.

Un comportament força diferent és el del sector teatral. Del 2000 al 2016 hi ha més del doble de teatres (de 77 a 178), creixen el nombre de companyies (de 115 de teatre i 20 de dansa a 130 i 23, respectivament), es passa de 9.570 a 15.977 representacions i creixen de manera regular els espectadors de 2,1 a 3,3 milions. També creixen els ingressos a taquilla (de 23 a 66 milions) i els treballadors (de 706 a 2.040). Només cal assenyalar negativament que el sector de la dansa, que havia arribat a tenir 40 companyies el 2010, en sis anys s'havien reduït a 23.

TAULA 5. *Producció cultural (2000-2016)*

	2000	2005	2010	2016
Galeries d'art	214	172 (2006)	185 (2009)	145
Cinema				
Llargmetratges produccions i coproduccions catalanes	21	42	96	75
Sales cinema	668	192	187	137
Espectadors	29.616.122	25.908.952	20.432.597	19.354.196
Recaptació cine (en M€)	129.297	140.466	141.350	122.460
Pelis exhibides en català	72	96	142	263
Pelis originals en català	18	14	53	39
Espectadors cinema en català	735.294	858.554	752.300	572.802
Llibres				
Editors	240	255	253	
Llibreries	486	411	642 (2008)	
Títols d'editorials catalanes	21.457	24.964	30.629	
Títol de producció editorial a Catalunya	25.467	29.259	33.428	39.780
Títols de producció editorial en català	7.795	8.909	8.571	10.642
Vendes en el mercat interior (en M€)	1.451	1.576	1.435	1.177
Treballadors del sector editorial	5.491	6.011	5.389	4.270
Teatre				
Nombre de teatres	77	113	146	178
Representacions	9.570	10.547	14.221	15.977
Assistència	2.103.855	2.583.896	3.024.968	3.257.128
Ingressos totals (en M€)	53,16	134,2	186,4	157,7
Ingressos per taquilla (en M€)	23,08	39,8	72,5	65,5
Aportació pública	25,25	20	87.700.000	61,1
Altres ingressos	4,83	5,5	26.200.000	31,1
Treballadors del sector del teatre	706	1.478	1.611	2.040
Companyies de teatre	115	118	122	130
Companyies de dansa	20	27	42	23

FONT: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

3.2.3. Consum cultural

Si en el cas de les dades oficials sempre es pot sospitar que hi ha part de l'activitat que queda fora dels còmputos burocràtics i per tant que són inferiors a les reals, en el cas de les enquestes sobre pràctica cultural, amb resposta subjectiva, podríem suposar el contrari: que el consum hi està inflat. I, també com s'ha dit abans, els diversos tipus de mostres i preguntes, poden donar lloc a variacions significatives que queden invisibilitzades en les xifres nues (taula 6).

Ara bé, les dades de què es disposa indiquen un creixement significatiu fins a 2006 de la lectura, l'assistència a concerts, al teatre, la dansa i el circ, o a museus i biblioteques. En canvi, les dades posteriors disponibles, indiquen baixades substancials en pràcticament tots els sectors, particularment en concerts, cinema i espectacles en general. Unes dades que, atenció, no sempre encaixen amb les evolucions de les obtingudes pels registres d'assistència oficials.

I, encara, és interessant destacar la resposta a la disposició d'Internet que del 2000 al 2016 passa del 31 % dels enquestats al 84,3 %. En canvi, hem deixat de banda ràdio i televisió, que ja tenen un informe específic, però les dades dels quals estan ben establerts i els canvis no s'han produït tant en els totals d'audiència, sinó en els canvis en l'oferta.

TAULA 6. Consum cultural (2000-2016), en percentatge de la població

	2000	2006	2010	2016
Lectura de llibres	61	74	59	64
Assistència a concerts	32	48	30	40
Assistència a cinema	63	69	36	45
Assistència a teatre	29	40	25	27
Assistència a dansa	76	12	s/d	s/d
Assistència a circ	59	13	s/d	s/d
Biblioteques	35	44	s/d	s/d
Museus	39	48	s/d	s/d
Exposicions	35	38	31	49
Monuments	41	47	s/d	s/d
Internet	31	63	47	84

FONT: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.

3.2.4. Despesa pública en cultura

Les dades veritablement negatives, però, les dona la despesa pública en cultura. El Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, que havia arribat a fer una despesa de 378 milions d'euros el 2010, el 2016 l'havia reduït fins als 266. Les

Diputacions, dels 128 milions de 2010, als 95 de 2016. I els Ajuntaments, el mateix: dels 720 milions de 2010 als 546 de 2016. I pel que fa a l'aportació de l'Estat, si el 2009 havia estat de 74 milions d'euros, el 2016 s'havia reduït a 18 (taula 7).

A aquestes dades, però, encara caldria afegir les conseqüències de la desaparició de les Obres Socials de les caixes catalanes que suportaven bé a través d'aportacions als projectes del Departament de Cultura, bé amb acció pròpia, una quantitat molt important d'activitat cultural en els seus territoris d'implantació. De manera que, a la vista d'aquestes xifres, sembla més que probable que la disminució de consum cultural hagi estat més el resultat d'una dràstica disminució de l'oferta que no pas una crisi de la demanda.

TAULA 7. *Despesa pública en cultura (2002-2016), en milers d'euros*

	2002	2005	2010	2015	2016
Generalitat de Catalunya	187.973	271.808	378.162	255.176	266.031
Diputacions provincials	76.757	84.643	128.023	100.159	94.715
Consells comarcals	4.940	5.108	7.877	5.633	5.051
Ajuntaments	391.347	444.442	665.510	524.365	546.462
Estat	s/d	s/d	71.793	14.777	18.075
Despesa pública total	661.018	806.002	1.223.592	900.109	930.414

FONT: Idescat.

En resum, i a la vista de les estadístiques de pràctiques i equipaments culturals, podem concloure el següent:

— En primer lloc, podem constatar que els serveis públics de cultura —arxius, biblioteques, museus...—, amb dificultats, s'han mantingut en una progressió discreta però efectiva.

— En segon lloc, és notori que les indústries culturals han estat especialment afectades per la recessió de 2008 a 2013, i que no se n'han refet. És cert que aquí hi ha crisis de sectors que tenen a veure amb els canvis d'hàbits generals a tot el món —com és el cas del cinema—, o a l'entrada del consum cultural massiu a través d'Internet, el pes del qual és difícilment perceptible en les dades de què disposem.

— En tercer lloc, l'estudi de les pràctiques culturals és massa imprecís per allò que volem conèixer, i sembla que en bona part, un cert descens del consum no tindria res a veure amb cap suposada manca de «cohesió» sinó en la crisi econòmica.

— Atenent a les respostes a l'*Enquesta de participació cultural* de 2014, el preu de les activitats culturals és el més mencionat —per un 62 % dels enquestats— per a justificar les dificultats en el consum cultural. La «manca de temps» queda en segona posició, mencionada per un 44 % dels enquestats, i la «manca d'interès» queda situada en tercera posició amb un 22 %, tres vegades per sota del preu.

— Però en només dos anys, aquestes proporcions canvien substancialment, bé sigui perquè es comença a notar el final de la recessió, bé sigui per un canvi en l'estat d'opinió més que no pas en els comportaments. Així, és molt interessant observar l'informe realitzat arran de *l'Enquesta de participació cultural a Catalunya del 2016*, en què es posa l'atenció en els motius al·legats per a no tenir més activitat cultural.⁴⁷ A l'enquesta de 2016, és el 77 % dels catalans que argumenten que no tenen temps per a fer alguna activitat cultural. I només el 23 % diu que no és per manca de temps, i entre aquesta circumstància, hi pesa el fet de tenir fills. El preu de les activitats, en canvi, no és un problema pel 35 % dels enquestats, i només un 8,8 % diuen que els afecta de manera rellevant. Pel que fa a la manca d'interès —estretament relacionada amb el baix nivell d'estudis—, un 18 % diu que no té interès per cap activitat, i un 13 % que no en té per la majoria d'activitats culturals. Hi ha altres motius adduïts, de poca rellevància, com els problemes de salut —relacionats amb l'edat—, la manca de proximitat —que no és problema pel 80 %—, o la manca d'oferta, que no és problema pel 77 % de catalans.

Si considerem que un país amb un consum cultural elevat hauria de ser un país més cohesionat, caldria suposar que la passada crisi econòmica ha tensat més la societat catalana. És clar que parlem de «consum» i hem evitat el terme més habitual de «pràctica». Però no disposem de dades continuades sobre la veritable pràctica cultural. És a dir, no tenim dades sobre els alumnes d'escoles de música i teatre o d'altres arts, dels grups d'aficionats a les arts escèniques i plàstiques —el gruix de l'activitat dita extraescolar és extraordinari— i, no cal dir, de la proliferació de grups musicals juvenils no professionals. En tots aquests camps caldria un treball de recerca específic per poder dir-ne alguna cosa que no fossin meres impressions. I, en qualsevol cas, sense una anàlisi dels continguts d'aquestes pràctiques, també es fa molt difícil parlar de si s'ajusten a allò que suggeria Gregorio Luri sobre l'existència o no d'una cultura general compartida, i de si en aquest terreny es produeix o no alguna mena retrocés que calgués considerar preocupant.

3.3. *El tercer sector*

Finalment, volem considerar, de manera específica, el paper de l'anomenat «tercer sector social», de llarga tradició a Catalunya. I és que el llarg període de recessió econòmica ha posat més clarament de manifest el paper rellevant i creixent de les organitzacions d'aquest tercer sector, dedicades específicament a combatre la desigualtat i a garantir els drets socials i la qualitat de vida. A Catalunya aquest sector d'activitat té una dimensió considerable tal com constata l'existència de la *Taula d'Entitats del Tercer Sector Social* integrada per 3.138 organitzacions, segons el seu Baròmetre de 2018.⁴⁸ Els àmbits d'actuació principals són la infància, la gent gran, les persones amb discapacitat i la pobresa i exclusió social. Amb dades de 2016, les entitats del tercer sector tenien 559.000 associats, 367.000 voluntaris,

47. APLICA INVESTIGACIÓ SOCIAL (2018). «Participació cultural a Catalunya 2016». *DeCultura*, núm. 54 (gener). 14 p.

48. La Taula del Tercer Sector Social publica des del 2015 un baròmetre anual que presenta com un informe de resultats, amb dades obtingudes de les entrevistes fetes a una mostra de les seves entitats.

563.000 donants, 87.700 treballadors i havien atès a 1.584.000 persones. Segons el seu Baròmetre de 2016, gestionava al voltant dels 3 mil milions d'euros, un 55,5 % dels quals de fons públics i la resta privats, resultat de la prestació de serveis, donacions, quotes i ajuts d'empreses.

D'estudis sobre la pobresa n'hi ha molts. N'esmentarem alguns d'especialment destacats. Per conèixer el punt de partida, a principis de segle XXI, disposem de diverses edicions dels estudis de l'Observatori de la Pobresa i l'Exclusió Social de la Fundació un Sol Món de l'Obra Social de Caixa Catalunya. Particularment, cal citar el de 2003, coordinat per Sara Ayllón i Magda Mercader i publicat amb la Fundació Jaume Bofill, que es va titular *La pobresa a Catalunya. Pobresa monetària i privació a Catalunya a principis del segle XXI*. La Fundació Catalunya Europa va fer un *Policy Paper* encarregat pel Departament de Treball, Afers Socials i Famílies amb el títol *Desigualtat, exclusió i pobresa a Catalunya dins de la perspectiva europea* (maig de 2017). I encara citarem el treball de la Fundació Rafael Campalans publicat el setembre de 2018 amb el títol *Informe social. Recuperació econòmica, feblesa social*.

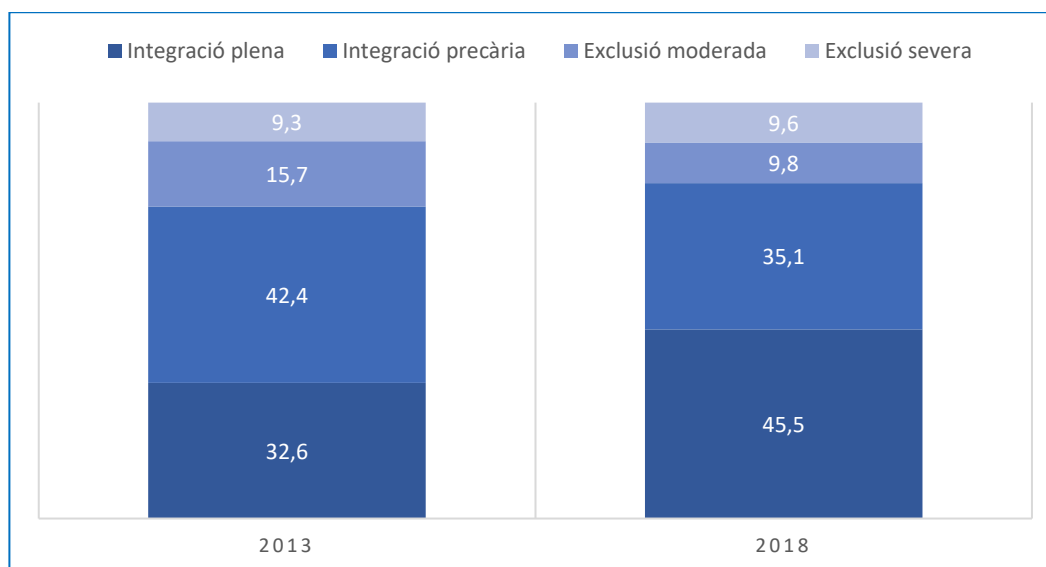
Ara bé, aquí destacarem els treballs que anualment publiquen Creu Roja i Càritas. La primera publica un informe anual, *L'Observatori*, el darrer dels quals titulava *Pobresa intermitent i fragilitat social* (2019),⁴⁹ i que es realitza entre els seus usuaris. En aquest informe de Creu Roja, queda palès que el col·lectiu de persones més vulnerables té moltes dificultats per sortir-ne, i fins i tot en el darrer informe, es constata el retorn a situacions de pobresa entre els que n'havien sortit anteriorment. Els perfils d'aquesta extrema fragilitat mostren els sectors més vulnerables, que coincideixen amb l'estudi abans esmentat: dones, gent gran, famílies monoparentals i desocupats o amb salaris insuficients. L'Observatori de Creu Roja també destaca la lenta implantació de la Renda Garantida Ciutadana, la dificultat d'obtenir-la i el fet que molts dels qui l'obtenen continuen necessitant el suport d'aquesta organització.

La segona també publica anualment un *Informe sobre exclusió i desenvolupament social a Catalunya*,⁵⁰ el darrer dels quals de 2019, a partir d'una enquesta al conjunt de la població i que li permet construir un *índex sintètic d'exclusió social* (ISES) a partir de 35 indicadors. Es tracta d'una enquesta d'àmbit espanyol, realitzada per FOESSA, però amb dades específiques per a Catalunya. L'estudi estableix quatre categories d'*integració social* que, per a 2018, permetrien atribuir una integració plena per al 45,5 % de la població, una integració precària per al 35,1 %, una exclusió moderada per al 9,8 % i una exclusió severa per al 9,6 % de la població. Respecte del 2013, el primer any del qual es tenen aquestes dades, la situació hauria millorat molt clarament, tal com indica el gràfic 10.

49. *L'Observatori de Creu Roja* és una publicació periòdica que el 2019 presentava el seu 12è estudi. En aquest cas, s'analitza l'evolució dels usuaris dels seus serveis, amb el suport del Servei d'Estadística de la Universitat Autònoma de Barcelona.

50. Càritas Española publica anualment un estudi sobre la pobresa a Espanya, realitzat per la Fundació FOESSA, a partir d'una enquesta al conjunt de la població però amb una mostra específica per a Catalunya, en l'edició del 2019, de 1.096 enquestes a llars, cosa que significa informació sobre 2.875 persones. El que és interessant és la construcció d'un Índex Sintètic d'Exclusió Social a partir de trenta-cinc indicadors, cosa que permet fer una anàlisi evolutiva dels diversos eixos en què els organitzen: econòmic, polític i de ciutadania, social i relacional, i de drets socials.

GRÀFIC 10. *Evolució dels nivells d'integració social de la població de Catalunya*

FONT: EINSFOESSA 2013, 2018.

De les dades d'aquest informe, segons els mateixos autors, destaquen les conclusions següents:

- Les taxes de pobresa monetària i desigualtat de renda són reduïdes i hi ha una despesa social elevada.
- Es tracta d'una societat polaritzada en què mentre creix el gruix de població en situació d'integració plena, es manté el d'exclusió severa.
- La situació d'exclusió en l'eix polític i de ciutadania és el més gran (43,7 %), seguit per l'exclusió econòmica (20,6 %) i la social (11,6 %).
- L'exclusió social és produïda, principalment, per l'habitatge, l'ocupació i la salut.
- Les llars amb més risc d'exclusió social són els formats per persones grans, dones, immigrants, i famílies nombroses i monoparentals.